

४९

नाटक

नाटक

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

श्री. श्री. राम

सन

१९५९

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

श्री. श्री. राम

कैलासवासी
सखाराम निळकंठ पटवर्धन
यांचे स्मरणार्थ,
मराठी ग्रंथसंग्रहालय ठाणे,
या संस्थेस नजर.

ग. स. पटवर्धन

२-१०-१२.

॥ श्री ॥

नाट्यकथार्णव मासिक पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध झालेले,

वीरोत्तंस नाटक.

हे पुस्तक

शंकर मोरो रानडे, बी. ए.

ह्यांनी

मूळ इंग्लिश ग्रंथाधारे केलें.

तें

मुंबईत

कैलारबासी

सखाराम निळवंठ पटवर्धन

यांचे इजरायल,

मराठी ग्रंथसंग्रहालय ठारणे,

या संस्थेत नजर.

ग. स. पटवर्धन

१९०९-१२.

“नेटिव ओपिनियन” छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

(सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें सर्व प्रकारचे हक
ग्रंथकर्त्यांनीं राखिले आहेत.)

सन १८८३.

शके १८०९.

पात्रे.

वीरोत्तंस (धनपाल)	....	....	....	सिंधु देशचा राजपुत्र.
कासिम (भरव)	....	....	....	त्याचें राज्य बळकावून बसलेला.
सिंहवर्मा....	....	....	....	धनपालाचें गुप्त रूपें संरक्षण करणारा.
शूरसेन	....	....	....	त्याचा पुत्र.
शांतिवर्मा	}	....	....	सिंहवर्माचे जेही.
वक्रदंष्ट्र				
सुधन्वा				
चित्रांगद....	....	....	....	वीरोत्तंसाचा जेही.
कुसीद	....	....	....	कासिमाचा सेनापति.
मणिपाल....	....	....	....	कासिमाचा सेवक, गुप्त रूपें सिंहवर्माचे साहाय्य करणारा.
सुलोचना....	....	....	....	सिंहवर्माची स्त्री.

रक्षक, दासी, कवि, इ० इ०

कैलासवासी
 बाबाराम निकळकंठ पटवर्धन
 वांचे स्मरणार्थ,
 बराठी ग्रंथसंग्रहालय ठाणें,
 वा संस्थेस नजर.

ग. स. पटवर्धन

९. १०-२२.

पात्रे.

वीरोत्तंस (धनपाल)	....	....	....	सिंधु देशचा राजपुत्र.
कासिम (भरब)	....	....	....	त्याचें राज्य बळकावून बसलेला.
सिंहवर्मा....	....	....	....	धनपालाचें गुप्त रूपें संरक्षण करणारा.
शूरसेन	....	....	....	त्याचा पुत्र.
शांतिवर्मा	}	....	....	सिंहवर्माचें स्नेही.
वक्रदंष्ट्र				
सुधन्वा				
चित्रांगद....	....	....	....	वीरोत्तंसाचा स्नेही.
कुसीद	....	....	....	कासिमाचा सेनापति.
मणिपाल....	....	....	....	कासिमाचा सेवक, गुप्तरूपें सिंहवर्माचें साहाय्य करणारा.
सुलोचना....	....	....	....	सिंहवर्माची स्त्री.

रक्षक, दासी, कवि, इ० इ०

कैलासवासी
 कृष्णाराम निळकंठ पटवर्धन
 यांचे स्मरणार्थ,
 पुराठी ग्रंथसंग्रहालय ठाणें,
 वा संस्थेस नजर.

ग. स. पटवर्धन

९-१०-२२.

वीरोत्तंस नाटक.

अंक १.

प्र. १.—सिंहवर्म्याचें घर.

(धनपाल व चित्रांगद समोरासमोर येतात.)

धन०—चित्रांगदा ! कसे काय ? तूं कोणच्या नाक्यावरून आलास ? तुला कसे काय वाटते ! आपल्या या सिंधुदेशाचें नष्टचर्य जाण्याचें कांहीं आहे का चिन्ह ? नुकताच जो भोति आणि निराशा यांचा सूचक असा एकदम हलकळोळ उसळला त्याचा काय वरें अर्थ ?

चित्रां०—(उसासा टाकून) धनपाला ! अरे, अर्थ कसा विचारितोस ? झाले ! घात झाला ! सगळें बुडाले ! आजच सकाळीं नगरांतील बहुतेक लोक जयाशाभरित होत्साते या लढाईचा चमत्कार पहाण्याकरितां मोठ्या उत्कंठेनें घराबाहेर पडले, पण तेच आतां पहावे तों अगदीं दीन वदनाने परत येत आहेत ! कोणाकडेही पहा जो तो निराशा आणि निरुत्साह यांहीं अगदीं गांजिलेला असा दिसतो ! नगराबाहेर असतांना या लोकांची स्थिति कशी होती हें मला माहित नाही ! पण आतां माणिकपेशीपाशीं मी उभा असतां जे लोक नगरांत शिरले, त्या प्रत्येकाच्या तोंडांतून दीर्घ आणि निश्चल असा उसासा, व 'हरहा !' किंवा 'शिव शिव !' असा दुःखोद्गार—यांशिवाय

दुसरें कांहीं ऐकूं आलें असेल तर शपथ !—ही नगरांत शिरलेल्यांची हर्काकत झाली ! इतक्यांत त्या दुष्ट कासिमाचे स्वार शिपाई रस्त्यांत फिरूं लागून त्यांनीं नगरांत एकच दौड चालविली, त्याबरोबर जणों कांहीं नागरिक जनांची तोंडे शिवूनच टाकिलीं आहेत अशा प्रकारची कांहीं विलक्षण स्तब्धता नगरांत सर्वत्र संचार करूं लागली ! फार तर काय ? लढाईची खबर समजावून घेण्यास उत्सुक होऊन ज्या ज्ञातांच्या कोताऱ्या, व वृद्ध गृहस्थ घराबाहेर पडले होते, तेही मुकाट्यानें आपआपल्या घरांतून शिरूं लागून, त्यांनीं आपल्या मुलांबाळांस एकवार कडकडून मिठ्या मारल्या, आणि आतां हा दुष्ट आपली काय वाट लावतो या काळजीत सर्व जण गटून गेले आहेत !

धन०—हाय हाय ! एकूण अखेर त्या दुष्टाचाच जय झाला, आणि स्वातंत्र्य व धर्म यांचो परत संस्थापना करण्याच्या हेतूनें आमच्या सिंधुवीरांनीं जी प्रचंड गर्जना केली, ती त्यांच्या मृत्युकाळच्या कण्ठ्याप्रमाणेच झाली अं ?—हरहर ! चित्रांगदा ! तूं झणतोस ही स्तब्धता कठिण ! इच्यापेक्षां संग्रामांगणांतल्या त्या प्रत्यक्ष प्रत्यगर्जनाही पत्करतील !—वरें तें असो !—चित्रांगदा ! या वेळेस माझे

वात्रा कोठें आहेत काहीं तुला ठाऊक आहे ?

चित्रां०—ते माणिकवेशीच्या बाजूच्या थोरल्या बुरुजावर उभे होते, व मी इकडे निघून येण्यापूर्वीच त्यांची आणि माझी गांठ पडली होती. ते त्या ठिकाणी उभे राहून स्वजनांची ती दुर्दशा पहात होते ! विचारे करतात काय ? सर्व आभाळच जेथे फाटलें तेथे त्यांचा काय उपाय ? आपल्या सिंधुवीरांचा शेवट मोड झालेला पाहून ते आश्चर्याने थक्क होऊन गेले, व त्यांच्या तोंडून काहीं वेळ एक शब्द सुद्धा बाहेर पडेना ! छातीवर असे तिरपे हात धरून ते काहीं वेळ अगदीं स्तब्ध उभे होते ! अंमळशाने त्यांनीं अतिशय दीर्घ व उष्ण सुस्कारा टाकिला, व सरते शेवटीं ते एवढेंच बोलले:—“ ना. इलाज आहे ! त्या अरबाचीच अखेर फत्ते झाली ! आतां मुकाब्यानें शांत वृत्ति धारण करावी, व जें काय होईल तें पहात रहावें एवढेंच काय तें नशीबीं उरलें आहे !”

धन०—काय ? त्या दुष्ट विधर्मीं मुसंज्यापुढें हात जेदून खुरनिसात करावी ? धिक्कार असो आह्मांला ! काय ? आमच्या सिंधु-वीरांचें शौर्य इतक्यांतच नामशेष झालें ? छेत् ! असें कदापि होऊं देतां उपयोगीं नाही ! हें बघ चित्रांगदा ! त्या दुष्टाचा अद्यापि आमच्या नगरींत प्रवेश झाला नाही ! त्याचे स्वार शिपाई नगरांत आहेत, तथापि जोपर्यंत त्यांजजवळ कोणी नेता नाही तोपर्यंत त्यांची फारशी मला धास्ती वाटत नाही ! यासाठीं आपण आपले वीर एकत्र जमवूं आणि नग-

रीच्या सर्व वेशी आडवून धरूं ! सुदैवानें त्या वेशी लांब व चिंचोळ्या आहेत, याकरितां त्वरा करून इतक्यांतच जर आपण तजावेजी योजिल्या, तर त्या दुष्टाच्या अंकावर आरूढ होऊं पहाणाऱ्या विजयश्रीचें आपण अद्यापिही हरण करूं शकूं असें मला खचित वाटतें !

चित्रां०—धनपाळा ! तुझे तर्क व्यर्थ आहेत ! तूं लणतोस ही निवळ स्वप्नसृष्टि आहे ! आपण येथें बोलत आहों इतक्या अवकाशांत तो दुष्ट त्या थोरल्या वेशीपार्शीं येऊन भिडला देखील असेल, तेव्हां आतां जयाशेचें नांव कशाला पाहिजे ? याकरितां आतां येथें शांतवृत्तिच धारण केली पाहिजे ! ती न करून परिणाम नाही !—बाबारे ! वीरश्री दाखविण्याचे ते दिवस आतां गेले !—आतां तिच्या पासून उपयोग तर नाहीच होणार, परंतु कदाचित् तूं व तुझीं मातापितरें यांच्या प्राणांवर मात्र फुकट येऊन गुदरेल !—हाय हाय ! धनपाळा ! तुला काय सांगूं ? यावेळीं तुझ्या त्या सद्गुणी मातेची जर स्थिति मनांत आणिली, तर अतिशय काठिण अशा दगडासही पाझर सुटेल ! मग तुज सारख्याची किंवा मज सारख्याची ती काय कथा ! ती अगोदरच दुःखानें करपून गेली आहे, तथापि तशा स्थितींत देखील तिचे डोळे सर्वस्वीं तुझ्यावर गुंतून राहिले आहेत ! आसनीं, भोजनीं, शयनीं, तिला निरंतर काळजी—तुझें कल्याण कसें होईल ? आपल्या या देशभूमिकेची इतकी अघोर स्थिति झाली, व परमवळी अशा त्या

विख्यात दाहिरराजाचा वंशही काळान-
ळाने निःशेष भस्मसात् करून टाकिला,
या सर्व दुःखांचे तिला पदोपदी स्मरण
होतेच आहे, तथापि त्या तितक्यांतूनही
तिच्या प्रबळ मातृवात्सल्याचा सारा ओघ
तुजकडेच धांव घेऊं लागून क्षणभर ती
आपली इतर सर्व दुःखेही विसरून जाते.
धन०—चित्रांगदा ! तूं लणतोस यांत तिळ-
मात्र संदेह नाही. ! माझी प्रियजननी तूं
लणतोस तशीच आहे ! काय तिची यो-
ग्यता वर्णावी ? त्या माउलीच्या हृदयांत
आपबुद्धीचा कसा तो एवढाही वास नाही !
वात्सल्याचे व प्रेमाचे केवळ माहेर घरच !
तरी पण तिच्या अंगी एक उणीव आहे !
ती कोणची लणशील, तर यत्किंचित्ही
भीतीचे कारण दिसू लागले असतां त्याला
ती एकदम पर्वताने महत्त्व देते ! जरा
कोठे इकडेची काडी तिकडे पडली, कीं
कांहीं झाले, कीं लागलीच तिला कांहीं
तरी भावी संकट दिसू लागते, व यामुळे
एकादेवेळीं ती निराशेच्या सागरांत केवळ
बुडूनच जाते ! व तिची ती भीति निघून
जाऊन तिचे पुनश्च समाधान होणे मोठे
कठिण पडते ! याकरितां मित्रा ! तुला
एक गोष्ट सांगतो ! माझ्या मातेचे मजवर
अनिवार प्रेम आहे, त्याचप्रमाणे तुजवरही
आहे, यासाठीं तूं एवढेच कर, ती एकांतीं
आपल्या मंदिरांत दुःख करीत बसली असेल
तिजकडे जाऊन हरप्रयत्नाने तिच्या दुः-
खित हृदयाचे समाधान कर, व होईल
तितकें करून सिंधुवीरांच्या आजच्या या
पराजयाचे क्लेशकारक वर्तमान तिला
कळवूं नको ! किंवा ते नच साधेल, तर

निदान आपल्या वीरांनीं इतक्यांतच केवळ
निराशेच्या आधीन व्हायला नको असे तरी
तिला वाटीव !—तोंपर्यंत मी नगरीच्या
तटावर हिंडून बाबांना शोधून काढून त्यांची
वीरश्री जागृत करितों !— हें पहा चित्रां-
गदा ! या वेळीं ही गोष्ट केलीच पाहि-
जे ! या आपल्या प्रिय भूमिकेचे स्वातंत्र्य
किंवा धारातीर्थी वीरांप्रमाणे देहावसान
या दोहोंतून एकाची निवड करण्याची
हीच अखेरची वेळ आहे ! (आवेशाने नि-
घून जातो.)

चित्रां०—अरे, नुसते तोंडाने मी होय लण-
ण्याच्या पूर्वीच हा वीर पुरुष निघून देखील
गेल !—असो; जाऊं द्या ! पित्याची गांठ
पडली लणजे तेच त्याचे समाधान करतील !
हाय हायगे देशजननी ! तुझा वीरांच्याने-
ही तुझा बचाव होऊं नये असा दुर्धर
प्रसंग अखेर तुजवर आलाच ना !— आ-
तां त्या त्रिचाच्या माउलीकडे मी कोणत्या
तोंडाने जाऊं आणि तिचे समाधान तरी
कसे करूं ? (पाहून) काय ? ही मा-
उलीच इकडे येते आहे ?—शिवशिव !
हिच्या या मुद्रेवरूनच तिला आपल्या
वीरांचा मोड झाल्याचा दुःखकारक वृ-
त्तांत अगोदरच कळला आहे असे दिस-
ते ! हाय हाय !

(सुचोचना व मणिगळ येतात.)

सुलो०—मणिपाला ! तुझे सांगणे व्यर्थ आहे !
अशी गोष्ट कधी व्हायची नाही ! काय
हा अनर्थ ! परमेश्वरा ! हा सर्व राजवाडा
रक्ताच्या नद्यांत बुडून गेला, सिंधुदेशाचे
राजकुळ संबंध विलयास जाऊन त्याचे
प्रजाजन आज थोडीथोडकीं नाहीत वीस

वर्षे एकसारखे पारतंत्र्यांत आणि हालांत दिवस काढीत आहेत, तथापि तेवढेही अद्यापि पुरेसे झाले नाही काय? ही हतभाग्य सुलोचना—हिच्या ह्या दग्ध हृदयास झाले एवढे क्लेश पुरेसे झाले नाहीत, ह्मणून कारे तिच्या जिवाला हे नवे नवे क्लेश उत्पन्न होताहेत ?

मणि०—आपण असा किती तरी शोक कराल? या विंधुभूमीच्या नष्टचर्याची आज कैक वर्षे सीमा झाली आहे! आतां राहिले आहे काय? राजे तशा परी गेले, प्रजाजनांचीही अशी वाट लागली,—

सुलो०—मणिपाळा! शिवशिव! तें कांहीं बोलूं नको! आज इतके दिवस झाले, तरी प्रत्यही नवीन नवीन जुलूम दृष्टीस पडतात! प्रत्यही नव्या नव्या विधवा नवीं नवीं पोरकीं झालेलीं मुले, कोणाचे भाऊ मेलेले, कोणाचे बाप कारागृहांत टाकलेले, असें दररोज एक, का दोन, क हजार!—आणखी या सगळ्यांचे अभि श्राप त्या मेल्या मुसंड्याच्या डोकीव प्रत्येक क्षणीं लादले जातात, तथापि अद्यापि त्या दीनवत्सल प्रभूस कांहीं दया येत नाही! आणि हा दुष्ट म्लेंच्छ—जस कांहीं मेल्याला ऊतच आला आहे! आणखी दररोज कांहीं तरी नव्या नव्या कल्पना काढून आपल्या दीन प्रजेचा अधिक काधिक छळ करीत आहे! मणिपाळा अरे, ही भयंकर स्थिति नेहमी अशी कारे चालवयाची!

मणि०—आईसाहेब! तें कांहीं पुसूं नका मला खचित वाटतें, आपल्या सर्व लो

कांवर प्रत्यक्ष परमेश्वराचीच अवकृपा झाली आहे!

सुलो०—मणिपाळा! तूं चुकतोस! निरपराधी आणि सत्याचरणी लोकांचा परमेश्वर कधीं छळ करीत नाही! त्यांचा छळ करणारा हा मेल्या मुसंडा—याचा सत्यानास होवो! या मेल्याचा उच्छेद करण्यासाठीं व आणखी एकवार या देशी धर्म व स्वातंत्र्य यांची संस्थापना व्हावी ह्मणून आमच्या वीरांनीं ही अखेरची खटपट केली, तिचीही या मेल्यानें धूळ धाण केली! त्या पंचगांग प्रदेशांतून इतकें सैन्य आलें, त्या सगळ्यांचा पण या घातक्यानें चुराडा केला? खरेच मणिपाळा! अखेर अशीच कारे स्थिति झाली? आतां तो मुसंडा नौवती, डंके वाजवीत शहरांत प्रवेश करणार अं?—कोण चित्रांगदा! तूंच कारे बाबा तो? तूं कोठून आलास? सांग तुला कांहीं कमजास्ती कळलें आहे?

चित्रां०—आईसाहेब! कमजास्ती तें काय असणार? झाली जी स्थिति, ती शहरच्या तटावर उभा असतां प्रत्यक्ष या नजरेनें पाहिली! त्या दुष्टानें आपल्या पंचगांगसैन्याचा पुरा मोड केला, व आतां थोडक्याच वेळानें आपल्या या नगरच्या थोरल्या वेशीवर त्याचें निशाण पुनरपि फडकूं लागेल!

सुलो०—जा बाबा जा!—तूं सांगतोस हकीकत, एवढीवरून माझे समाधान नाही होत! या साठीं जा. आणि या दुर्धर प्रसंगाची खडान् खडा बातमी मला येऊन कळीव! जा! (चित्रांगद जातो.)

मणि० --आईसाहेब ! आपण एकसारख्या शोक करित राहिलां, तर त्यापासून उपयोग का कांहीं होणार आहे ? याकरितां विचारानेंच आपण शोक आत्रवा हे वैर !

सुलो० --मणिपाला ! तूं उपदेश करितोस तो सर्व मला समजतो, पण मी काय करूं ? माझा उपाय नाही ! या नष्टचर्य देशाच्या राजवंशावर व त्याच्या प्रजातनांवर हा अघोर प्रसंग कायमचा गुदरला याचें दुःख एक तर आहेच ! पण या शिवाय प्रयत्न आमच्या या कुळावरच आकाशची कुन्हाड येऊन कोसळून पडण्याचा समय प्राप्त झाला आहे, त्यामुळे माझ्या जिवाला जें कांहीं होतें आहे तें मला सांगतां देखील येत नाही !

मणि० --आईसाहेब ! सांगायलाच कशाला पाहिजे ? तें पदोपदीं दिसतेंच आहे ! एक घटकाही पुरी लोटली नाही, तोंच कांहीं तरी नवीन दुःख आहेच, आणखी तेंही पहावें तों पहिल्याहून जास्तीच ! तात्पर्य, आपलें नशीबच चोहीकडून फिरलें ह्मटलें पाहिजे ! तें केव्हां सुधारेल तें सुधारो !

सुलो० --हेंच तें ! मणिपाला ! माझ्या जिवाला जी एकसारखी धास्ती वाटते आहे तिचें बीज हेंच ! ही गोष्ट मनांत आली ह्मणजे माझी कांहीं ना बाहींच स्थिति होऊन जाते ! डोळ्यांपुढें नानाप्रकारचे तरंग संचारूं लागून मी नाही नाही तें पहातें देवा ! देवा ! माझ्या प्रिय बाळकाचा रक्षण करणारा तूंच आहेस !

मणि० --काय ? आईसाहेब ! आपण आपल्या चिरंजिवांकरितां कां इतक्यांत भीति

आहां ? मी समजत होतो, आपण यापूर्वीच त्याला आपण कडे बोलावून आणून त्याला चार बोवाच्या गोष्टी सांगून त्याची उत्कट युद्धेच्छा नाहीशी--निदान कमी तरी--केली असेल, आणखी त्यानें ही आपलें मातृप्रेम व स्वतःचा पुत्रधर्म मनांत आणून आपल्या इच्छेत मान दिल्या असेल !--मग आपण असें कसें ह्मणतां ?

सुलो० --मणिपाला ! या वेळीं तो कशा प्रकारच्या धोऱ्यांत आहे हें तुला काय ठाऊक ? परंतु ही गुप्त गोष्ट आहे, ती या जिव्हेवाटे कधीं बाहेर पडतां उपयोगीं नाही !

मणि० --कसें ह्मटलें आईसाहेब ! माझ्या प्रामाणिकपणावरून आपल्याला संशय तर नाही वाटत ? आईसाहेब ! आपल्याला सर्व प्रकार ठाऊक आहेच, मग असें ह्मणणें कसें शोभेल ? सांपत मी त्या दुष्टाची सेवा पत्करून आहें हें खरें, तथापि ती फक्त योग्य वेळ येईल केव्हां, आणि या दुष्टाचा समूळ नाश करून आपल्या देशजननीस दुःखांतून मुक्त करतां येईल केव्हां, एवढ्यापुरतोच आहे !

सुलो० --मणिपाला ! तुझी स्वराजभक्ति, तुझा प्रामाणिकपणा, तुझें सद्द्वर्तन, यांविषयीं कोणाच्याही मनांत यांकिंचित् सुद्धां आजपर्यंत कधीं संशय आला नाही ! शिवाय त्या घातक्या अरबानें तुझ्या घराण्याची--त्याच्या अन्नूची--कशी धूळधाण--

मणि० --शिवशिव ! आईसाहेब ! त्याचा आपण उच्चार करण्याचेंच कांहीं कारण नाही. कारण ज्या दिवशीं त्या दुष्टानें ही आमची सर्व प्रकारें धूळधाण व वाताहत

केली, त्या वेळीं या हृदयाला पडलेले घरे आज इतका काळ लोटला तरी अद्यापि जसेच्या तसे ताजे आहेत ! त्यानें स्वतः मला पुष्कळ ममता दाखविली, व मला अधिकारही मोठमोठे दिले आहेत, तथापि या हृदयाचा व्रग ल्हाणून बुजाव याचा नाही !—काय ? ज्या दुष्टाने प्रसक्त माझ्या पिऱ्याचा घात केला, व माझ्या भगिनीस बळात्काराने वाटविले, त्या दुष्टाची तीं अघोर कर्मे मी विसरेन ! आः—दुष्टा—अधमा !—हा मणिपाल तुझा घात केव्हां करील हे तुला समजूं सुद्धां देणार नाही !—वस्तुतः जर अशी स्थिति आहे, तर आईसाहेब ! आपली गुप्त गोष्ट माझ्या तोंडून बाहेर कधीं तरी पडेल काय ?

सुलो०—मी असें मुळींच ल्हाणत नाहीं. तरी पण माझ्या अंतःकरणास हेत असलेले असह्य दुःख माझ्यानें इतक्यांतच सांगवत नाहीं ! हायहाय ! **मणिपाला** ! त्या दुष्टाचा जय होऊन त्यानें आपल्या पक्षाचे जे लोक कैद केले असतील, त्यांपैकीं एकादे वेळीं कोणाच्या तोंडून जर का गोष्ट बाहेर पडली, आणखी त्या महाप्रतापी द्वाहिरराजाचा शेवटला वंशज अद्यापि जिवंत आहे, असें शक्य कळून आले, तर तो अत्यंत क्रोधास चढून काय काय अनर्थ करील कांहीं सांगवत नाहीं ! सुदैवाने त्या महाभाग वंशजास अमका मीच तो ल्हाणून आपली स्वतःची यत्किंचित्ही माहिती नाहीं, यामुळे तो स्वतः पुढें येणार नाहीं; व त्याचे प्राणही कदाचित् वाचतील, परंतु त्या दुष्टाने का एक वेळ अनर्थ मांडिला, ल्हाणजे माझ्या नि-

रपराधी वाळाचे मात्र फुकट प्राण जातील ! हायहाय !

मणि०—आईसाहेब ! आपण तरी भारीच विचार करित वसतां ! यामुळे आपल्या अंतःकरणाचीं दुःखें विनाकारण दुणावतात मात्र ! बाकी तुझाला ज्याबद्दल भय वाटतें आहे, तसला प्रसंगच येण्यासारखा नाही ! सिंहवर्म महाराज त्या दुष्टाच्या संनिधच राहून ते हर उपायाने आपल्या पक्षाकडील लोकांचा वचाव करतील, याविषयी आपण अगदीं निर्धास्त असावे ! हेंच पहा, तो दुष्ट एवढा अधम व एवढा क्रूर असतांही सिंहवर्म महाराजांस नमून असल्याप्रमाणेंच असतो, तेव्हां आपण ल्हाणतां तसली धास्ती बाळगण्याचे कांहीं कारण आहे असें मला तर वाटत नाहीं !

सुलो०—**मणिपाला** ! एवढी मात्र गोष्ट अगदीं खरी ! प्राणनाथ या सकल सिंधुदेशाचे धर्मगुरू, व सर्वजण त्यांना वचकतात, शिवाय त्यांच्या वर्तनांत दोष ठेवण्याला एवढी सुद्धां जागा नाही, हे तो दुष्ट पूर्णपणे जाणून आहे, व ल्हाणूनच त्यांच्यापुढें तोही वचकतो ! कसेही असो ! आतां बरीक माझ्या जिवांत थोडासा तरी जीव आला !—अरे, पण हा गलबला कशाचा ऐकूं येतो ? देवा देवा ! माझे तर हृदय धडधड उडूं लागलें आहे ! काय अनर्थ होणार आहे कांहीं कळत नाहीं !

मणि०—आईसाहेब ! आपण अशा घाबरून नका ! आपली कल्पनाच आपणाला नसतीं भयें वाटविते, व जिकडे तिकडे आपणाला तो दुष्टच संचार करतो आहेसें

वाटते ! पण आपण शांत व्हावे ! पहा सिंहवर्म महाराजच इकडे येत आहेत !

सुलो० — देवा देवा ! आई अंबाबाई ! काय ही प्राणनाथांची स्थिति ! ते आपल्याकडून दावून ठेवण्याविषयी प्रयत्न करतात, तरी पण त्यांची मुद्रा किती विलक्षण दिसते आहेही ! वारंवार दीर्घ उसासे टाकित आहेत, व नेत्रही भांबावल्याप्रमाणे झाले आहेत ! मणिपाळा ! आमचे नशीब फुटले हेंच खचित ! याकरितां कांहीं वेळ एकीकडे जा, मला येथे प्राणनाथांजवळ एकटीच असू दे.

मणि० — आज्ञा आईसाहेब ! (जातो.)
(सिंहवर्मा येतो.)

सुलो० — प्राणनाथ !

सिंह० — कोण ? प्राणप्रिया ? (उभयता एकमेकांस मिठग्या मारितात)

सुलो० — प्राणनाथ ! आपण तटावरून पाहत होतां, त्यावरून आपणाला काय वाटते ? या सिंधुदेशाचे भाग्य उदयास येण्याची कांहीं तरी आशा आहे काय ?

सिंह० — (दीर्घ सुस्कारा टाकून) हरहर ! प्रिये ! सर्वस्वीं घात झाला ! आतां इतःपर सिंधुदेश व सिंधुवीर ही अक्षरेही एकायला नकोत !

सुलो० — देवारे देवा ! काय हा अनर्थ ! एकूण मूर्तिमंत सत्यही या चांडाळाच्या करणीने सर्वस्वीं बुडाले अं ?

सिंह० — प्राणप्रिये ! काय सांगूं तुला ! पूर्वीचे ते सुखाचे दिवस, ते सद्धर्मी सद्गुणी राजे, त्यांच्या त्या सुखाने काळ घालविणाऱ्या प्रजा, या सर्वांचा या क्षणीं एकसहा लोप होऊन गेला ! आतां पुनरपि हणून

या देशाने वर डोकें काढण्याची आशा धरायलाच नको ! हे दयाघना परमेश्वरा ! अरे, या क्षणीं चोहीकडे लक्षशः प्राणघात होत आहेत, त्यांतच या ह्याताऱ्याचा कां नाही घात होऊं दिलास ?

सुलो० — प्राणनाथ ! आपण वीर उदार मनाचे असून आपलीच जर अशी गाळण होऊं लागली, तर म्यां दीन अवलेनें काय करावे ? प्राणनाथ ! इतके अनर्थ होतात, तरी पण परमेश्वराची आपणावर कृपा पूर्ण आहे, हणून तर त्यानें इतक्या अनर्थांतूनही आपले प्राण सुरक्षित ठेविले ! एवढेच नव्हे, तर यावरून आपले प्राण रक्षण करण्यांत त्या जगन्निघंत्याचे कांहीं तरी गुप्त हेतु खचित आहेत, असें आपणच नाही का मला सांगितले ?

सिंह० — प्राणप्रिये ! तूं हणतेस ती गोष्ट खरी ! परमेश्वराचा गुप्त हेतु होता, हणूनच त्या तसल्या भयंकर प्रसंगांतून त्यावेळीं मी निभावलों ! या देशाचा महाप्रतापी दाहिरराजा—त्याच्या वंशांतले शेवटले बालक—त्याचे संरक्षण करावे हाच त्या दयाघनाचा हेतु होता ! या गोष्टीस पुरीं वीस वर्षे झालीं ! इतक्या अवकाशांत तो कोठें आहे व काय करितो याचा बाकीच्या लोकांस तर काय, पण प्रत्यक्ष त्या राजमूर्तीसही अद्यापि थांग लागूं दिला नाही ! व तो दयाघन परमेश्वर आपल्या इष्टहेतुसाधनार्थ माझ्या चित्ताची तशी प्रेरणा करीपर्यंत ही गुह्य गोष्ट अशीच मजकडून गुप्तच राहिल ! अहाहा ! हे सच्चिदन परात्पर प्रभो ! नारायणा ! ह्या दाहिरराजाच्या शेवटल्या वंशाकुरां-

च्या मस्तकावर तुझा कृपाहस्त निरंतर असू दे ! तुझ्याच केवळ कृपेच्या योगाने त्याच्या शत्रूंना या घटकेपर्यंत यत्किंचित्ही थांग लागला नाही, तसाच पुढेही लागू देऊ नको ! हा तुझा दीन दास सिंहवर्मा, व ही तुझी दीनदासी, या उभयतांचे तुजपाशी दुसरें कांहीं मागणें नाही ! आह्मा दोघांस तूं कशाही विपत्तींत पाडलेस, कशीही दुःखाची स्थिति आह्मांस प्राप्त करून दिलीस, तरी लावदल आह्मांला लवमात्रही खेद वाटणार नाही ! मात्र तूं संतत कृपाळु राहून त्या दिव्य बालराजमूर्तीचे संरक्षण कर, व या दुष्ट विधर्मी मुसंड्यास योग्य पारिपत्य करून आमच्या प्रिय राजपुत्रास त्याचे राज्य परत मिळवून दे !—प्रिये ! तूही पण त्या परात्पर गुरूपाशी हेंच मागणें माग !

मुली०—देवा नारायणा ! तुझ्या अगाध ज्ञानापुढे मी गरीब अवलेने अधिक तें काय बोलवें ? तथापि अनन्यभावे करून मी तुजपाशी एवढेच मागणें मागतें कीं, तूं माझ्या प्राणनाथांची विनंती मान्य करून आह्मां उभयतांच्या तोंडून ही भयंकर गुप्त गोष्ट संभाळून राहिल असें कर, व त्या प्रिय राजमूर्तीचे सर्वोपरी कल्याण कर !

सिंह०—अहाहा ! परमेश्वरी मायेचा केवढा अगाध मलिमा हा ! जो मी थोड्या वेळापूर्वी निराशासागरांत अगदीं बुडून गेल्यासारखा झालों होतो, त्याच मला आतां आपण उभयतनी ही प्रार्थना केल्या व रोबर कसलेही दुःख आलें तरी सोसावयाचे धैर्य आपोआप वाटूं लागलें आहे !

मुली०—त्याचा अनुभव हाच पहा—कारे वाळा धनपाळा ! तूं असा घाबरलास कां ? कांहीं नवीन अनर्थ तर—

(धनपाळ येतो.)

धन०—हर हर ! बाबा ! आई ! काय ही तुमची दुःखावस्था ! तुमच्या या वृद्धापकाळीं आतां तुह्मांला आश्रय तरी कुठें मिळणार ?

सिंह०—धनपाळा ! व्यर्थ घाबरूं नको ! आलीं कितीही वृद्ध झालों, अथवा विपन्न स्थितींत पडलों, तरी आह्मांला दुसऱ्या कशाचा आश्रय नको ! एक परमेश्वर, कीं, अंतःकरणाची शुद्धता व सत्यता, यांचाच आश्रय आह्मांला ताऱ्यांस वस्त आहे !

मुली०—वाळा ! तूं लणतोस तरी काय ? आह्मांवर आणखी कोणचा नवीन गुदरला लणतोस ?

सिंह०—काय ? धनपाळा ! त्या दुष्ट क्रूर मुसंड्यानै इतका रक्तपात केला, तरी अजून त्याची तृप्ति नाही झाली ?

धन०—बाबा ! तृप्तीचे नांव कशाला ? एका तर खरें, तो दुष्ट आपली विजयपताका उभा-रून मोठ्या डामडौलाने आपल्या वाड्यावरून वाजत गाजतच रथांतून चालला आहे ! हे पहा रणवाद्यांचे ध्वनि कसे क्षणोक्षणीं वृद्धिगत होत चालले आहेत ! त्या दुष्टाने दुतर्फा रस्त्यानें आपले सैनिक उभे केले असून, त्याच्या स्वारीपुढे वंदिवानांचे थवेच्या थवे चालले आहेत ! जयप्राप्तीच्या मदाने त्या दुष्टास व त्याच्या सैनिकांस देहमानही न राहून ते मोठ्यानें हंसत व गर्जना करीत असून, मध्ये मध्ये वंदिवानांची निंदा व त्यांना शिव्यागाळी यांची तर

जशी कांहीं वृष्टिच चालली आहे ! वि-
चाच्या बंदिवानांना हा सारा प्रकार पाहून
अतिशय दुःख वाटते व क्रोधही येतो,
परंतु विचारे करतात काय ? जागच्याजा-
गांच दांत ओंठ खातात, व मुकाळ्याने
दुःख सोसतात ! त्यांच्या अंगांतून एकसा-
रख्या रक्तधारा चालल्या आहेत, तथापि
त्यांबद्दल एकालाही तिलमात्र दुःख वाटत
नाहीं. परंतु या दुष्टाने चालविलेले उपम-
र्द ऐकून मात्र त्यांच्या जिवाची लाही होऊन
जाते !

सुलो०—देवा देवा ! किती दुर्धर प्रसंग हा !

धन०—या बंदिवानांच्या मध्यभागी पण पुढे
एक तरुण बंदिवान चालविला आहे, त्याची
क्रोधयुक्त आवेशाची मुद्रा पाहून प्रेक्षकांस भय
तर वाटतेच, परंतु त्याबरोबर त्याजविषयी
प्रेमही उत्पन्न होते असा कांहीं चमत्कार—

सुलो०—या तरुण बंदिवानाचे काय—काय—
क्षणतोस ?

सिंह०—प्रिये ! अशी घाबरुं नकोस ! धन-
पाळा ! सांग सर्व हकीकत नीट सांग
पाहू ?

धन०—बाबा ! आई ! चमत्कार काय सांगू ?
रस्त्यांत एवढा थोरला प्रेक्षकसमाज जम-
ला आहे, पण सगळ्यांचे डोळे त्याच्या
एकट्याच्या कडे कसे अगदी उःसुकतेने
लागले आहेत ! फार तर काय त्याची
ती मूर्ति आपल्या दृष्टीस पडावी क्षणून
जो तो आपआपल्या डोळ्यांची शक्ति
संपूर्ण खर्च कर करून जणों कांहीं त्याला
पोटभर पाहून घेण्याविषयीच खटपट क-
रीत आहे ! पण या सगळ्या प्रकारापेक्षां
नवल लढले क्षणजे सर्वशहरभर ज्याच्या त्या-

च्या तोंडीं एक अश्रुतपूर्व असाच उद्गार चा-
लला आहे !

सुलो०—असा कोणचा उद्गार !

धन०—जो तो क्षणतो, ' या सिंधुदेशचा
राजवंश अद्यापि शिलक आहे क्षणून जी
लोकांत चौहीकडे वार्ता पसरली आहे ती
जर खरी असेल, तर हाच तो राजपुत्र !
वरून वेश मात्र निराळा ! ' हा उद्गार
ज्याच्या त्याच्या तोंडीं असल्यामुळे शत्रु-
पक्षाकडील लोक त्याजवरच भयंकर सूड
उगविला पाहिजे क्षणूनही वडवडत
आहेत !

सुलो०—सूड ? पण त्याजवरच काय क्षणून ?
दुसऱ्या कोणावर—

सिंह०—(आपणार्शां) काय सांगावे ! माझ्या
मनाला अशी ही निष्कारण भयें वाटताहेत,
धिकार असो यांना.

धन०—कारण कांहीं असो, परंतु बाबा !
जर करितां हा शूर तरुण पुरुष खरोख-
रीच आपला राजपुत्र असेल—

सिंह०—धनपाळा ! तूं अद्यापि अज्ञान आ-
हेस ! तुला यांतले कांहीं कळत नाहीं !
याकरितां हे वृथा तर्क करणें सोडून दे !
आणखी श्रीमुक्तेश्वराच्या देवळांत जा-
ऊन माझी वाट पहात रहा, इतक्यांत मी
मागोमाग येतोच ! (धनपाळ जातो.)
परमेश्वरा ! किती अघोर हा प्रसंग ! एक
क्षणही असा लोटत नाहीं, कीं ज्यामध्ये
नवीन नवीन अनर्थ ओढवले नाहींत !
आणखी तेही अनर्थ तरी मागल्यापेक्षां
पुढचे अधिक भयंकर असेच !—

सुलो०—प्राणनाथ ! हा तरुण कैदी शूर-
सेन तर नसेल ? आपले नेत्र वर देवा-

कडे लागले आहेत, यामुळे आपल्या मनांत असेच कांहीं तरी घोंटाळत आहे असे वाटते.

सिंह०—प्राणप्रिये सुलोचने ! क्षणोक्षणी नवीन नवीन वातम्या येऊं लागल्यामुळे माझ्या मनांत वेडेवांकडे तर्क येऊं लागले आहेत, परंतु त्यांत कांहीं अर्थ नाही ! तूच पहा, मी आपल्या प्रियबालकाला शांतवर्म्याच्या स्वाधीन करून त्याला थेट हिमालयाच्या अगदीं एकीकडच्या गुहांत, कीं ज्यामध्ये मनुष्याचा वारा कीं गंधही कसा तो नसावयाचा अशा ठिकाणी, नेऊन पोचविलें, तेव्हां त्याचा कधीं कोणास शोध लागूं शकेल ही गोष्ट स्वप्नांत देखील मनांत आणायला नको ! तसेच आणखी जो खरा राजपुत्र त्याला इथें आपल्याजवळ ठेविल्याकारणानें क्रोणाच्याही मनांत संशय येण्याचें कारणच उरूं दिलें नाही, तेव्हां व्यर्थ कल्पना करणें पुरे !

(धनपाळ परत येतो.)

सिंह०—कारे वात्रा परतसा आलास ?

धन०—वावा ! बाहेर कोणी एक अनोळखी वृद्ध जटाधारी गृहस्थ आपल्याला भेटण्याकरितां लपून मोठ्या उत्सुकतेनें आला आहे !

सिंह०—त्याला आंत दे पाठवून ! (धनपाळ जातो.) प्रिये ! तूही अंमळशी आंत जा, तोंपर्यंत मी या आख्या गृहस्थाची गांठ घेऊन तुजकडे घेऊन तुझ्या दुःखित हृदयाचें समाधान करितों ! व तूही तोंपर्यंत या सिंहवर्म्याच्या धर्मपत्नीस अनुरूप जें धैर्य त्याचे अवलंबन करण्याचा यत्न कर !

सलो०—जशी प्राणनाथांची आज्ञा ! प्राणनाथ !

आपल्या धर्मपत्नीस अयोग्य असें वर्तन मजकडून कदापि होणार नाही ! जातें मी, आणखी या तरुण बंदिवानाविषयी माझ्या व्यग्र मनामध्ये जे संशय येत आहेत, त्यांचा निकाल करून घेतें !—आई अंबाबाई ! या दीन राष्ट्राची व आमच्या कुलाची पालन करणारी तूच आहेस; याकरितां हा सर्वप्रिय राजबालक, हे माझे प्राणपति व माझा वत्स यांचें सर्वोपरी पालन कर एवढेंच या दीन दासीचें तुजपाशीं विनविणें आहे ! (जाते.)

सिंह०—काय प्रकार आहे कांहीं कळत नाही, परंतु माझ्या अंतःकरणांतल्या एकूण एक वृत्ति अखंत क्षुब्ध होऊन जणों कांहीं माझे शरीर भेटून बाहेर पडूं पाहत आहेत ! (इतक्यांत शांतवर्मा येतो.)

शांतवर्मा—सख्या सिंहवर्म्या !

सिंह०—काय ? माझा प्रियमित्र शांतवर्मा येथें ? (उभयतां एकमेकांस आलिंगन देतात.)

मित्रा ! तूं आतां वृद्ध झाला आहेस, तरी तुझी मुद्रा व तुझ्या शरीराची ठेवण यांवरून मी तुला ओळखिलें !

शांति०—मित्रा ! तूं मला वरोबर ओळखिलेंस ! आणखी एकवार तुला कडकडून मिठी मारूं दे ! (तसें करितो.)

सिंह०—गड्या ! सारें खरें, पण तूं इकडे कोणीकडे ? माझ्या पुत्राची काय वाट ?

शांति०—तुझ्या प्रश्नाला काय उत्तर द्यावें हे माझे मलाच कळत नाही ! मित्रा ! काय सांगूं ? त्याला गांठण्याकरितां लपून तर हिमालय पर्वताहून निघून वनें, उपवनें सर्व धुंडीत ऊन्ह तहान न जुमानतां मी येथें आलों, परंतु अखेर सारा श्रम व्यर्थ !

सिंह०—पण तू त्याला तेथून मूळ निघूच दिलैस हे कसे काय ?

शांति०—गड्या ! सिंहवर्मा ! त्याला भी आपण होऊन जाऊं दिले असे समजूं नको ! तो निघून गेला याचे कारण त्याच्या आंगचे शौर्य ! मित्रा ! काय सांगू ? पंचगांग प्रदेशातील सैन्य सिंधु-देशी युद्धाकरितां निघणार, व त्याप्रीत्यर्थ चौहोकडे जारीने तयारी चालू आहे, ही वार्ता तो अरण्यांत मृगया करीत असतां अकस्मात् कित्येक अरण्यचरांच्या मुखाने त्याला कळली, त्याबरोबर याचे चित्त त्यालाच आवरेनासे होऊन, व मी त्याची अनेक प्रकारे समजूत घालीत असतांही, ती न जुमानतां तो मजजवळून निसटून गेला !

सिंह०—बरे, तो हळीं कोठे आहे याबद्दल कांहीं बातमी तरी ?

शांति०—बातमी काय, तो नुकत्याच संपलेल्या लढाईत मिसळून या क्षणीं त्या दुष्ट कात्तिलच्या स्वारीबरोबर कैद झाला आहे ! हरहर !

सिंह०—एकूण माझा प्रिय बालक अद्यापि जिवंत आहे तर ! परमेश्वरा ! तू खचित धन्य आहेस ! प्रियसखी सुलोचने ! तूही धन्य आहेस, व तू अल्प काळांतच आपल्या प्रिय बालकाला आपल्या कंठाशी धरशील ! गड्या शांतिवर्मा ! जातो मी, आणखी त्याला कैदेतून सोडवून परत घरी आणतो !

शांति०—मित्रा ! तुझी आशा व्यर्थ आहे ! तुला आजपर्यंत झालेलीं दुःखें पुढें होणाऱ्या दुःखापुढें कांहींच नाहीत ! कारण

या दुष्टाशीं आपण जें आजपर्यंत कपटवर्तन केले तें त्याला माहित नसून तो आपण प्रत्यक्ष राजपुत्रासच कैद केले आहे असेच समजत आहे !

सिंह०—काय ? कसे लणतोस ? कसे ?

शांति०—शत्रूचे लोक रस्यांत अगदीं बेकाम झाले असून तुझ्या नांवाने जो तो ओरडत आहे ! ज्याच्या त्याच्या तोंडीं हे सर्व कपट तुझे असून त्याबद्दलचा सूड त्या त्रिचाच्या शूरसेन बाळावर घ्या घ्या लणून ओरडत आहेत !

सिंह०—परमेश्वरा ! माझे काळीज चिञ्च भिन्न होऊन जाण्यास एवढा आणखी एकच काय तो आघात पाहिजे होता ! देवा ! तोही आघात मज हाताच्याला चुकला नाही अं ! नारायणा ! अरे, ती दीन माउली माझी प्रिया सुलोचना—तिची आणितिच्या बाळकाची इतकी वर्षे ताडातोड होऊन केवळ एका राजभक्तीकरितां त्या बालकास आजपर्यंत अरण्यवास काढावा लागला, हे दुःख या हाताच्याच्या जिवाला पुरेसें नाही झाले ? हायहाय !—हे अश्रु माझ्या नेत्रांतून असेच कां वहात रहाणार ? हे मूर्ख अश्रूनी ! तुमचे वहाणे व्यर्थ आहे ! तुम्हांला मी कदापि जुमानणार नाही ! अरे ! पण या दग्ध हृदयावर केवढा हा जुलूम करावा लागत आहे !

शांति०—मित्रा ! अंमळ शांत हो ! समज त्या दुष्टाला खरा राजपुत्र तो नव्हे असे जाऊन सांगितलेस, तर नाही का चालणार ?

सिंह०—हायहाय ! माझ्या काळजाचीं वधने आंतून पहा कशी तटातट तुटत आ-

हेत! पण उपाय काय! परमेश्वरा! स्वचित्त
स्वचित्त हीं बंधनें तुटत असतां त्यांची
उपेक्षा करणें महा कर्म कठिण आहे !

शांति०—मित्रा ! प्रत्यक्ष पर्वताप्रमाणें जो
अचल धैर्यशाली, अशा तुझी देखील अशी
स्थिति व्हावी काय ? गड्या ! असे दीर्घ
निःश्वास टाकून तूं इतका शोकाकुल
काय झणून होतोस ?

सिंह०—काय सांगूं ? माझा बालक—निर-
पराधी बालक—त्याचे प्राण—हायहाय ! हे
शब्द माझ्याने उच्चारवत देखील नाहींत !

शांति०—काय झणतोस ? तूं आपल्या प्रिय
पुत्राचे प्राण अर्पण करणार ?

सिंह०—हायरे हाय ! अरे थेरड्या सिंहवर्मा !
असले अमानुष कृत्य करूं लागण्याच्या
पूर्वीच तुझाच अंत कां नाहीं झाला ?

शांति०—मित्रा ! तूं वेड्यासारखा काय ब-
डवडतोस हा ? तुझ्या पुत्राचे सद्गुण,
त्याची सत्यप्रीति, त्याचे लोकोत्तर धैर्य,
हीं जर तुला कळून येतीं,—

सिंह०—मित्रा ! कृपा करून मला या वेळीं
अधिक बोलावयास लावूं नको ! यावेळीं
माझ्या या दग्ध हृदयाची किती भयंकर
स्थिति झाली आहे, व त्यास आंतून कशा
प्रकारच्या टोंचण्या लागल्या आहेत त्या
तुला काय बोलून दाखवूं ? त्या एक मा-
झ्या मला किंवा त्या सर्वसाक्षी नारायणा-
ला मात्र ठाऊक ! यावेळीं या हृदयावर
जे वज्रप्राय आघात पडत आहेत, त्यांची
कल्पना तुला कशांने होणार ? त्याला
पुत्रवंतच पाहिजेत ! हायहाय !

शांति०—एकूण तूं आपले अंतःकरण सर्व
एकीकडे ठेवून—

सिंह०—मित्रा ! तुझ्या पायां पडतीं ! तूं पु-
नरपि पुत्रमोहाची गोष्ट काढून या ह्या-
ताऱ्याच्या जिवाला अधिक दुःख देऊं
नको ! ही वेळ मज ह्याताऱ्याबद्दल दुःख
करण्याची नव्हे ! या प्रसंगी त्या वीर-
प्रसव वीरोत्तंसाबद्दलच काय विचार
करणें तो कर !

शांति०—कां वीरोत्तंस महाराजांबद्दल काय
झणतोस ? ते खुशाल आहेतना ? त्यांची
स्थिति—

सिंह०—अधिक तर काय सांगूं ? तो अत्यंत
प्रिय व अत्यंत सद्गुणी राजवाळक या लोकीं
केवळ स्वर्गाचा देवच अवतरला आहे
यांत संशय नाहीं ! त्याला अद्यापि आ-
पण खरे कोण हें जरी कळलें नाहीं,
तथापि काय त्याची बुद्धि ! किती
उत्साहपूरित साहस ! त्याच्या हृदयांत
सांठलेले पराक्रम अद्यापि बाहेर पडले
नाहींत, व अद्यापि त्याचे त्यालाही कळले
नाहींत, तथापि ज्यावेळीं ते बाहेर पडतील
व तेही अल्प काळानेंच पडतील,—त्यावेळीं
फार तर काय, पण सर्व ते जगतीतलाला
अत्यद्भुत विस्मयांत जणों काय बुडवूनच
टाकतील !

शांति०—सख्या सिंहवर्मा ! तुझ्या गूढ भा-
षणाचा मला कांहींच अर्थ कळत नाहीं !

सिंह०—याचा अर्थ विचारशील तर सूड,
शत्रुनिःपात, व स्वातंत्र्य ! आज मध्यरात्र
झाल्या वरोवर आपल्या पक्षाकडील राजभक्त
शूर व धारिष्टवान् असे निवडक लोक तो
अधम कासिम आपल्या जवळच्या संपूर्ण
मंडळीसुद्धां मद्यपान करून बेशुद्ध पडला
असतां नागव्या तरवारीनिशीं बाहेर पडून

आज सतत वीस वर्षे अंतःकरणांत धुमसत असलेला क्रोधाग्नि त्या दुष्टावर पाखडतील, व आजच्या एका रात्रीत संपूर्ण सिंधुदेशाच्या नष्टचर्याची परिसमाप्ति करतील !

शांति०— काय ह्मणतोस काय ? आजच्या एका रात्री न् हा सर्व प्रकार उरकणार ! वाहवा ! वाहवा ! तर मग याहून अधिक आनंदाचा तो—

सिंह०—तें असो ! मित्रा ! मी एवढ्याच करितां ह्मणतो कीं, हा जो एवढा प्रचंड व्यूह आज रात्री खातरीने सिद्धीस जाणार, त्याला माझ्या पुत्राच्या एवढ्याशा क्षुद्र जीवाकरितां मी विघ्न आणूं ? भलतेंच ! अशी गोष्ट कदापि होणार नाही ! माझा पुत्र बळी पडतो—खुशाल पडूं दे ! असल्या आणीबाणीच्या दिव्य प्रसंगीं माझ्या बाळाचे प्राणही मी खुशाल आनंदानें अर्पण करीन ! फार तर माझ्या अंतराभ्याला अत्यंत असह्य पीडा होईल, खुशाल होवो—तीही या असल्या कृत्याकरितां मी चट एकीकडे ठेवीन !

(बाहेर रणवाद्यांचा आवाज मोठ्याने ऐकू घेतो.)

सिंह०—ही पहा त्या दुष्टाची स्वारी माझ्या दारावरून चालली आहे ! गड्या ! आतां ही बोलत बसायची वेळ नव्हे ! याकरितां तूं जा, आणि माझ्या दृढ निश्चयाला विघ्न करूं नको !

शांति०— तरी पण आपल्या पुत्राचा वचाव करण्याची कांहीं तजवीज पहाच—

सिंह०—मित्रा शांतिवर्म्या ! आतां हा विषयच पुरे ! तूं ह्मणतोस ही गोष्ट कदापि घडूं शकणार नाही ! तो दुष्ट नांवाचा कासिम आहे, त्याच्या सारखा अविचारी

व धाडसी दुसरा कोणी मिळायचा नाही ! त्याचा क्रोध केवळ वगव्यासारखा असून एकदा पेटला ह्मणजे काय काय अनर्थ करील याचा मुळीच नेम सांगतां येणार नाही ! अग्रीहा कृष्णवर्मा ह्मणतात, त्याची आणि या दुष्टाची स्थिति एक ! यासाठीं तूंच पहा, जर करितां त्याच्यापुढें खरें खरें बोलून मी आपल्या पुत्राचे जीव वांचवूं लागेन, तर अगोदरच वीरोत्तंस महाराज अद्यापि जिवंत असल्याची खबर त्याला कळली असल्यामुळे, तो त्यांना आणून माझ्या स्वाधीन करा ह्मणून ह्मणूं लागेल ! त्याप्रमाणें ते मिळणार तर नाहीतच, व तसें झाले असतां त्यानें आजपर्यंत केलेले प्रलय कांहींच नाही असे प्रलय तो दुष्ट नव्यानें मांडील ! आज त्याचा जय झाल्यामुळे तो आनंदानें उच्छ्वसळ झाला आहे एवढेंच काय तें, पण त्याला जर ही हकीकत कळेल, तर तो अत्यंत क्रोधास पेटून एकदम चोहीकडे कत्तल करील ! तात्पर्य काय, एवढ्याशा एका क्षुद्र जीवाकरितां आज सतत वीस वर्षेपर्यंत मनांत इच्छित राहिलेले कार्य सर्व वायां जाईल !

(वाद्यांचा गजर पुनरपि ऐकू घेतो.)

शांति०—आला ! हा दुष्ट समीप येऊन ठेपला ! तरी पण सख्या सिंहवर्म्या ! आणखी एकवेळ नीट विचार—

सिंह०—मित्रा ! आता जा कसा ! तू इशारोवर मनुष्य देतो तो तुला वक्रदंष्ट्राचे घरीं नेऊन पांचवील, व तेथें तुझा कोणाला संशयही येणार नाही !—हो, वरे आठवले !—

तू अगोदर माझ्या प्रियेकडे जा ! मी आतां जो हा घातक विचार मनांत आणिला आहे, तो तिला कळेल तर तिच्या शोकास पारावार नाहीसा होऊन माझ्या हातून तिचे समाधानही होऊं शकणार नाही ! यासाठीं तूच जाऊन तिच्या कोमळ मनास हळूहळू बोध करून तिला समाधान वाटे असें कर ! हे मीच करायला पाहिजे होते, परंतु तें करित असतां माझ्या हृदयाची काय भयंकर स्थिति होईल हे कांहीं सांगतां येत नाही !—याकरितां हर प्रयत्नानें माझ्यावर हा प्रसंग येऊं देऊं नको ! (दोषे जातात.)

अंक २.

प्र० १.—स्थळ पूर्वीचेंच. सिंहवर्म्याच्या घरांतिल एक दिवाणखाना.

(स्तब्धवना व शांतिवर्मा येतात.)

सुलो०—शांतिवर्म भावोजी ! एकूण माझा बाळ परत आला लणतां ? आणखी तो पण अशा स्थितीत ? कसें लणतां ? तो दुष्ट त्याला या देशचा राजपुत्र समजतो ?—पण त्या मेळ्याला हा संशय तरी कुठून आला वरें ?

शांति०—आजच सकाळीं उजाडण्याच्या कांहीं अगोदर एक विश्वासू जासूद अंधारांत कोणाच्या दृष्टीस न पडतां कासिमाच्या तळावरून निघाला. तो येतांना पंचगांगसैन्यांतही गेला होता, त्याच्याकडून मला सगळी हकीकत कळली. त्याच्या सांगण्यांत शूरसेन पंचगांगसैन्याच्या तळांत पोचल्यावर त्यावरील सरदारास भेटून त्यानें आपली सर्व हकीकत त्यास

कळविली. त्या शूर सरदारास ती हकीकत कळतांच हा सिंहवर्म महाराजांचा छात्रा लणून त्यानें एकदम जाणिलें, व मोठ्या आनंदानें शूरसेनाचा सत्कार करून त्यास आपणाजवळ राहून घेतलें ! त्यानें त्याला शस्त्रास्त्रें पाहिजे होतीं तीं सर्व यथास्थित देऊन आपल्या सैन्यावरोवर लढाईत शिरण्यासही त्याच्याच मागणीवरून त्याला परवानगी दिली !

सुलो०—शात्रास बाळा ! शात्रास ! आतां मात्र तुजमुळें मी वीरमाता झालें खरी ! भावोजी ! एकूण माझा बाळ पराक्रमी निघाला अं ? वरें मग पुढें काय ?

शांति०—पुढें काय, त्याची ती उत्कट युद्धेच्छा पाहून त्या शूर सरदारास अत्यनंद झाला, मात्र त्यानें हा सिंहवर्मजांचा पुत्र लणून आपणास वाटत असल्याचें कोणासही कळूं दिलें नाही ! तथापि लोक काय विचारतां ? त्यांनीं आपआपसांत खडान् खडा वातमी गोळा केली. हा अमुक, याला असें काढून नेलें, व त्याचें त्यालाही न कळूं देतां त्याची एकांत स्थळीं जोगवणूक केली, इत्यादि गोष्टी ज्याच्या त्याच्या तोंडीं झाल्या. पुढें आली लढाईची वेळ, त्या वेळीं तर या बालवीरानें फारच अद्भुत चमत्कार करून दाखविले. त्याची त्या वेळची वीरश्री, त्याचें तें सदाचारसंपन्न वर्तन इत्यादि पाहून त्या सरदाराच्या मनाचा पहिला भ्रह बदलला, व त्याला शूरसेन हा प्रत्यक्ष वीरोत्तंसत्राळच वाटूं लागून त्यानें त्याच्या सत्कारांची परमावाधि केली, व प्रेमानें त्यास वरचेवर आलिंगनही दिलें !

सुलो०—भावोजी ! माझ्या बाळाचा हा पराक्रम ऐकून त्याला केव्हां आलिंगन देईन असें मला झालें आहे ! भावोजी ! त्याला वहाण्याकरितां मी त्या दुष्ट शत्रूच्या गर्दीत घुसण्यासही मार्गें पुढें पहाणार नाही ! तो इथें नव्हता तरी आपलें मला वाटत असे कीं, माझा बाळ केवळ प्राणनाथांच्या सद्गुणांचेच अनुकरण करील, व तेंच शेवटीं खरें ठरलें ! जातीचा वीर तो असा लपून कुठला रहायला ? तो केव्हांना केव्हां तरी बाहेर पडायचाच ! चिंता नाही ! त्याच्या हातापायांत त्या मेल्यानें विड्या घातल्या असल्या तरी त्या तो मुकाळ्यानें सहन करणार नाही, व आपल्या वीरश्रीच्या भाषणांनीं त्या मेल्या **मुसंड्या**ला चिडवून त्याला आपले प्राणही ध्यायला लावील ! अशा वेळीं भावोजी ! तुझाला काय सांगूं ? मीच जवळ असून त्याचे रक्षण करीन ! व त्याला अशी घट्ट मिठी मारून माझ्या बाळाला त्या मेल्या कृतांताचा विटाळही होऊं देणार नाही !

शांति०—वहिनी ! तुझीं लणतां या सर्व गोष्टी खऱ्या ! मातृप्रेमच अजब, त्याविषयीं माझे कांहीं लणणें नाही. परंतु त्या प्रेमाच्या भरांत जर तुझीं शूरसेन आपला पुत्र लपून सांगूं लागाल, तर मग त्या हतभाग्य राजपुत्राचें संरक्षण कसें व्हावें ? तुझीं लणतां ही गोष्ट जर केली, तर आपल्या वीरोत्तंस महाराजांची आजच शंभर वर्षे भरलीं लणाचें लागेल !

सुलो०—कांहीं लणा, पण माझा बाळ जगलाच पाहिजे ! वीरोत्तंस महाराजांचे प्राण रक्षण व्हायला माझा बाळ मेल्याच

पाहिजे असें थोडकेंच आहे ? खरेंचका भावोजी ! तुमचें असें का लणणें आहे ? मला नाही वाटत असेलसें ! काय ? मी आपल्या बाळाला मरूं देईन काय ? माझ्या प्राणनाथांना ही गोष्ट कळली, तर ते देखील माझ्या बाळाने मरावें लपून कधीं कधीं लणणार नाहीत ! चला पाहिजे तर तिकडेच चला, लणजे पित्याचें प्रेमपुत्रावर कसें असतें हें लागलेंच तुमच्या दृष्टीस पडेल ! (जाते.)

शांति०—थांबा थांबा वहिनी ! छे थांबते कशाची ? गेली ! हरहर ! कोण कठिण हा प्रसंग ! एकीकडे पुत्रप्रेम व दुसरीकडे राजभक्ति ! छे छे ! तसें नव्हे दोन्हीही एकीकडेच ! आतां याचा उलगडा मात्र कसा व्हावा कांहीं कळत नाही !
(जातो.)

प्र० २.—राजवाडा.

(काश्मि व परिवार समारंभानिशीं येतात.)

काश्मि—(परिवारपिकां एक जणाकडे पाहून) कसें काय कविराज ! आज या राजवाड्याला माझे पुनरपि पाय लागले, याचें थोडें या आनंदाच्या प्रसंगास साजे असें वर्णन करा पाहूं ?

कवि—आज्ञा. बंदा तयार आहे ! साथीकरितां मृदंगादि वाद्यें मागविशीं, लणजे मजकडून तयारी आहे !

काश्मि—ठीक ! (सेवकांस खूण करितो. सेवक जाऊन वाद्यें वाजविणारांस वाद्यानिशीं घेऊन येतात.)

कवि—(गातो.)

पद.*

मन धानें हैं अजि वधुनि
विजित रिपुतें.

अनुकरितें शर्मन (मन० धु०)
कासिम हा अरब महा रिपुकरहा
परतुनि ये गेहा !

वधुनि अहा! नृपतिमहा, अरिजन 'हा !'
करित पहा !

'मुखिं हा जरि हा-लहला अति असहो
पिववि, तरि करुं स्वाहा!

तो-डां-तू-नी' लणति 'घडल तें
न लव वमन. (मन०) १

काम भलें अजि सरलें, भय नुरलें,
सुखतति ते आले,
अजि कळलें रिपु दमले चरचरले
दरदरले,

श्रमलें भ्रमलें मन हें स्थिर वहिलें
अनुभवु सुखदलीले !

श्री-स्त्री-रं-गीं सतत गहुच तें
द्विषददमन. (मन०) २

कुसीद—सरकार ! मलाही या प्रसंगी थोडे
गावे अशी इच्छा झाली आहे. हुकूम
होईल तर मीही थोड्या दोन ताना
घेईन लणतो.

कासिम—आजचा प्रसंग आपले दुष्ट शत्रु
खेरीज करून सर्वांना सारखाच आनंदाचा

* रा. अंगा किलोस्करकृत 'रणधीरा०' ही इ-
ग्रजी व्यांडाच्या चालीवरची कविता पहा. (संगीत
सौभद्र नाटक). १. वम. २. शत्रुपासून कर
हरण करून घेणारा. ३. राजाचा उत्सव. ४. अ-
तय. ५. ओंकारें. ६. शत्रूंकडून ज्याचें दमन
होणार नाही असें.

आहे, याकरितां पाहिजे त्याला मना-
प्रमाणें वागण्यास मोकळीक आहे.

कुसीद—(सन्मानपुरःसर गाऊं लागतो.)

पद.*

सिंधुदेशीय जे भूप हे पूर्विचे
भित्तिचित्रांतरीं लिखित सांचे,
अंतिमा वंशजाची अशी दुःस्थिति,
पाहूनि अश्रुनें टाकितानी.

पराभूति त्याची पुरी केलि आजी,
मदा कासिमाची कीर्ति ताजी !

कासि०—हे संपूर्ण शूर सरदारहो !
साकी.

नटवेश्यादिक पाचारुनि अजि
उत्सव पूर्ण करावा,
रिपुहृदये हीं वर्जुनि इतरीं
उद्धव पूर्ण भरावा.

सण हा अजि आला,
करुं या सुरापानलीला!

कुसी०—सगळ्या गोष्टी खऱ्या, पण सरकार !
अगोदर आपणाला या कैद केलेल्या
राजपुत्राविषयी विचार करणें जरूर आहे !

कासि०—कुसीदा ! खरें बोललास ! हा
दुष्ट जिवंत होता लणूनच आज हा त्रास
मला भोगावा लागला ! यासाठी त्याचा
अंत केलाच पाहिजे ! तसेच तो अधम
गोडबोल्या सिंहवर्मा—त्याची आजपर्यंत
मी उपेक्षाच केली, पण आज साला
जिवंत ठेवितां उपयोगी नाही !

कुसीद—सरकार ! माझे मत जर विचा-
राल, तर आपण सिंहवर्माच्या अपराधां-

* 'मला शांत मुनि०' या पदाच्या चालीवर.
१. शेवटल्या. २. आनंद.

ची गयच करावी ! आपण ह्मणतां त्या-
प्रमाणें तो गोडबोल्या खरा, व ह्मणूनच
त्याने आपल्या सर्व प्रजांचीं मनें आप-
णाकडे ओढून घेतलीं आहेत ! त्याचा
जर आपण अंत केलात, तर या देशांतील
संपूर्ण प्रजेस आपण त्यांच्या धर्माचा नाश
करणार असैं वाटून, ते एकेकटे निर्वळी
असतांही एकवटून महान् अनर्थ
करतील ! या अनर्थाची कल्पना पूर्वीही
एकवेळ आपल्या अनुभवाला आली आहे,
यासाठीं एवढा विचार मात्र आपण अवश्य
सोडावा !

कासि०—कुसीदा ! तुझे ह्मणणें खरेंच
आहे, व असेंच वागलें पाहिजे ! इतःपर
मी ह्या देशांतच कायमचें ठाणें ठेवून पू-
र्वीप्रमाणें परत जाणार नाही ! एवढेंच
नव्हे, तर माझ्या बरोबरच्या लोकांनाही
या देशांतील लोकांच्या चालीरीतींचें अ-
नुसरण करावयास लावून संपूर्ण राष्ट्राचा
एकंकार करून सोडीन !—(पाहून) हा
पहा तो राजपुत्र आला ! कैद झाला आ-
हे, तरी पहा कसा ऐठीनें वीरासारखा येत
आहे ! मुद्रा पण पहा कशी हट्टी दिसते
आहे ती !

(हाता पायांत बिड्या घातलेला शूरसेन
रक्षकांसह येतो.)

कासि०—(त्याला उद्देशून) कायरे, आजच्या
या समरांगणांत माझ्या शूर सैनिकांची
निर्दयपणें कत्तल करणारा पुरुष तो तूंच ?

शूर०—होय मीच. मग ह्मणतोस काय !

कासि०—असा विनाकारण उदाम होऊं नकोस !
त्या समरांगणांत तूं संचार करित असतां
माझे लक्ष एकसारखें तुजकडे होतें, व

आमच्या सैन्याची कडेकोट तयारी अस-
तांही तूं दोन्ही हातांत तरवारी घेतलेला
त्यांत घुसून दोही बाजूला कांपाकांप
चालविली होतीस तो माझ्या लक्षांत आहे !
शूर०—अरबा ! तूं ह्मणतोस हें खरें असेल,
तर तूं हेंही पण पाहिलें असशील, कीं
ज्या ठिकाणीं लढाईची अगदीं एक सा-
रखी प्रचंड घनचक्री चालली होती, त्या
ठिकाणीं जाण्यालाही हा वीर भ्याला ना-
हीं ! व या पलीकडल्या समरांगणांत जे
सिंधुदेशचे असंख्य वीर मरून पडले
आहेत, त्यांत जरी सुदैवानें या देहाचें
पतन झालें असतें, तरी तें त्यानें आपल्या
पराक्रमानेंच संपादन केलें, असैं ह्मणण्यास
यत्किंचित्ही प्रत्यवाय नव्हता !

कासि०—त्यर्थ वल्गना करणें पुरे ! तूं माझ्या
राज्याविरुद्ध तरवार काय ह्मणून उपसलीस ?
आणखी या लढाईत काय ह्मणून शिरलास ?
शूर०—याचें उत्तर फार सोपें आहे ! सत्कृत्य
करण्याविषयीं आसक्ति, या हतभाग्य सिंधु
देशांतील दीन प्रजेची त्यां अधमानें केलेली
त्रिपात्ति, आणि जुलुमी राजांविषयीं अंतः-
करणपूर्वक द्वेष या तिहींमुळें मी या
लढाईत शिरलों !

कासि०—वाचाटा ! तोंड संभाळून बोल !
खचित, तूं बोलतोस हे तुझे स्वतःचे शब्द
नसावेत ! ते कोणी तरी तुला शिकविले
आहेत !—**कुसीदा !** एकदम जा आणि त्या
दोंगी धर्मलंडाला असेल तसा घेऊन
ये ! (कुसीद जातो.) दुष्टा ! आतां तुझी शंभर
वर्षे भरली ! लढाई करण्याचा तुझा हेतु
मी पूर्णपणें ओळखून आहे ! तूं वीरोत्तं-
स आहेस !

शूर०—(आश्चर्याने) काय ? मी वीरोत्तंस ?

कासि०—होय ! तूच—तूच—वीरोत्तंस ! तुलाच तुझ्या बाळपणीं मी ठार मारणार असतां दुष्टांनीं कपटाने पळवून दूर देशीं एकांत स्थळीं नेऊन ठेविले, व तोच तू आतां मोठा होऊन हा वंडावा मांडण्यासाठीं त्या दुष्टांच्या साहाय्यानें परत आला आहेस !

शूर०—काय ? सिंधुदेशचा शेवटला वंशां-
कुर वीरोत्तंस तो मी ? भलतेच ! असें कसें होईल ! अरबा ! तू आणिक पाहिजे तें बोल, परंतु मजसारख्या क्षुद्राला त्या विख्यात महाप्रतापी राजवंशाच्या नांवाने सजवून त्या वंशाचा वृथा उपहास करूं नको ! हा क्षुद्र कीट त्या राजवंशांत कधीं-ही शोभूं शकणार नाही ! अरबा ! तू लक्षणतोस त्याप्रमाणें जर मी खरोखरीच वीरोत्तंस असतो, तर माझ्या समक्ष त्या विख्यात राजवंशाचा उपहास करण्याची तुझी छातीच झाली नसती ! फार तर काय ? ज्या राजपुत्राचीं मातापितरें व इतर बांधवजन यांचा त्यां दुष्टाने निर्दयपणें वध केला, व ज्याच्या दिव्य राजपदाला विटाळ करून, अधमा ! त्याच्या संपूर्ण राज्याची राख रांगोळीच करावयास चुकल्यास नाही, तो वीरोत्तंसनाळ मी असतो, तर माझ्या तेजानेच तुझे नेत्र एकदम अंध होऊन गेले असते !

कासि०—मी पळेपणीं ओळखून आहे, तुला ज्या गूढ ठिकाणीं नेऊन ठेविले होते, त्या ठिकाणीं तुजबरोबर कोणी तरी एकादा वडवड्या पंडित असून त्यानेच तुझ्या तोंडांत ह्या वृथा गर्वोक्ति वसवून दिल्या आहेत ! चिंता नाही ! आतां थोडक्याच

वेळाने तूच नाहीसा झालास लक्षणजे त्या सर्व गर्वोक्ति आपोआपच जेथल्या तेथे जिरून जातील ! तू काय समजला आहेस ?

शूर०—अरे जरे ! नीचा ! मृत्यूला भिणारा हा गृहस्थ नव्हे ! त्याला भिणारे लक्षणजे तुझ्या सारखे पापी अधमच ! ज्यांचे वर्तन निष्पाप, ते मृत्यूच्या त्या लोह-शृंखळा व तप्त कढ्या, यास कदापि जुमानात नाहीत ! एवढेच नव्हे, तर ते खुशाल शांतीने राहून उलटें मृत्यूला 'ये आणि मित्रभावाने आमच्या हालांचे निरसन कर' लक्षणून प्रार्थनाही करतात !

कासिम—वाचाटा ! वडवड पुरे कर ! तुझा आशय समजलों ! प्रत्यक्ष मृत्यूचा अवतार तो मीच असें समज ! तुझे हाल व तुझे क्लेश यांचे अल्पकालांतच निरसन करितों !
(सिंहवर्मा व कुसीद वेतात.)

कासि०—(सिंहवर्माकडे पाहून) कायरे धार्मिकपणाचा आंव घालणाऱ्या ढोंग्या ! तुला यांतली सगळी माहिती आहे ! बोल ! हा हट्टी पोर कोण आहे ?

सिंह०—याची प्रामाणिकपणाची मुद्रा व शरीराची एकंदर ठेवण, यांवरून हा चांगला अंतर्गुणी असावा असें वाटते ! पण त्याची माझी विलकूल ओळख नाही !

कासि०—चोरा ! इतका थेरडा झाला आहेस, आणखी या देशांतल्या सगळ्या लोकांचा आपणाला धर्मगुरू लक्षणवितोस, असें असूनही पाप आचरण्याला तुला लवमात्र लज्जा वाटत नाही ?

सिंह०—अरबा ! या देहाला पापाचा अगर पापवासनेचा डागही अद्यापि कसा तो माहित नाही ! तू पकें धानांत धर हा

देश आर्यांचा आहे ! अनार्य लोकांप्रमाणे पातकें करण्यास या देशांतिल लोक अद्यापि तयार झाले नाहीत !

कासि०—नीचा ढोंग्या ! तूं हव्या तितक्या गफ्या ठोंकल्यास, तथापि त्या सर्व निरूपयोगी आहेत ! आजच्या या लढाईत जे बंदिवान झाले आहेत, त्यांनी ही भयंकर आंतली गोष्ट आपल्या तोंडाने कबूल केली आहे की, आपण वीरोत्तंसाला गादीवर बसविण्याच्या इराद्याने लढलो !—एकतोस कायरे ए पोरा ! तुला तुझ्या धर्माचीच शपथ आहे ! तूं शपथ घेऊन मी तो राजपुत्र नव्हे असे इमानपुरःसर सांगू शकतोस ?

शूर०—काय विचारतोस ? इमानपुरःसर सांगू शकतो हणून ? अधमा ! तुला शंकाशी येते ? हा देह तुझ्याप्रमाणे अजून नीच आचरणाने भ्रष्ट झाला नाही ! तूं विचारतोसच त्याअर्थी इमानपुरःसर तुला सांगतो, तुझ्या सैन्यामध्ये आपल्या पराक्रमामुळे भीति उत्पन्न करणारा हा देह—याला शूरसेन हणतात !

सिंह०—(आपणाशी) धन्य ! धन्य ! माझा बालक शूरसेन तो हाच ! देवा ! धन्य आहेस !

कासि०—तूं रहात होतास कोठे ?

शूर०—या येथून हिमालयपर्वताच्या अतिशय एकीकडच्या गुहेत, व त्या ठिकाणी माझे संगोपन तो परमपूज्य वृद्ध गृहस्थ शांतिवर्मा करीत असे !

सिंह०—(आपणाशी) हे अधन्य वत्सा ! आतां मात्र तूं आपला नाश करून घेणार ! हायहाय !

शूर०—त्या ठिकाणी आर्ही दोघे एकटेच असूं ! निरंतर वनफलादिकांचा आहार ! अगर साधल्यास कचित् मृगयान्न ! अशा रीतीने आर्ही त्या ठिकाणी रहात असतां शांतिवर्म्याने मला उत्तम प्रकारचे धर्मज्ञान, सदाचरणप्रीति, स्वदेशाभिमान व शस्त्रास्त्रविद्या यांचा लाभ करून दिला !

सिंह०—(आपणाशी) हरहर ! या माझ्या बाळाचा एकेक शब्द कसा माझ्या हृदयाला जणों भाजीतच आंत उतरत आहे !

कासि०—बरे, त्याने तुझा पिता कोण हणून तुला कांहीं सांगितले ?

सिंह०—मी कोण, कोणाचा, येथे कशाकरितां वास करितों, वगैरे गोष्टी मी त्याला पुष्कळदा विचारल्या, परंतु त्याच्या मनांत काय विचार असेल तो असो, त्याने मला त्याबद्दलचा विलकुल जबाब दिला नाही ! मात्र एक दोन वेळ मी अतिशय आग्रह केला, त्यावेळी तो एवढेच बोलला:—“शूरसेना ! तुझा पिता कोण हे कळले असतां तुझे तुला धन्य वाटण्याचीही कदाचित् पुढे मागे वेळ येईल !”

कासि०—ध्यानांत धर, तूं शपथेवर बोलतो आहेस ! तूं सिंहवर्म्याचे नांव कधी ऐकले नाहीस ?

शूर०—कोणाचे ? सिंहवर्म महाराजांचे ? वाः त्यांच्या नांवाचा आर्ही नेहमी जपच करितों हटले असतांही चालेल ! इतकी त्यांची स्तुति शांतिवर्मजी वारंवार करीत असतात !

कासि०—(सिंहवर्म्यास) अधमा सिंहवर्म्या ! तुझ्या पातकाचा घडा भरत आला !

कारण याच्या सांगण्यावरून प्रत्येक गोष्टीचा संबंध तुझ्याशीच जुळून येत आहे !

शूर०—काय ? सिंहवर्म ते हेच !

कासि०—होय ! अधमाधम पातकी अट्टल ढोंगी ते हेच ! त्यांला पाहिजे तर घे पोटभर पाहून !

शूर०—सिंहवर्म महाराज ! मी असा शृंखला-बद्ध आहे, तथापि तशा स्थितीतच आपणास नम्रपणे हे वंदन करतो याचा कृपा करून स्वीकार करावा !

कासि०—अरे नीचा ! तू अपराधी असो पूर्णपणे शाबीत झाले आहे ! तू आजपर्यंत मजशी केलेले कपटवर्तन संपूर्ण उघडकीस आले आहे !—अधमा ! आतां करतोस कीं नाहीं कबूल, हा तुझ्या पुढे बंदिवान उभा आहे, हाच त्या तुझ्या नीच दाहिराचा शेवटला वंशज लहणून ? शहाणा असशील तर मुकाब्दाने खरा खरा प्रकार कबूल कर ! नाहीं तर विनाकारण स्वजनांचा जास्ती जास्ती नाश मात्र करून घेशील ! तू कबूल केलेस तर बरे, नाहीं तर मी नांवाचा कासिम आहे, या राज्यांतील एकूण एक तरुण पुरुषाची कत्तल करवीन ! कधी सोडणार नाहीं ! व असें झाले लहणजे, तो तुझा राजपुत्र कोठे कोनाकोपऱ्यांतही असला, तथापि इतरांवर तोही बळी पडल्याखेरीज कदापि रहाणार नाहीं ! ज्या ठिकाणीं कपट दिसू लागले, त्या ठिकाणीं असेंच वागले पाहिजे ! कुसीदा ! मी हुकुम करतो त्याप्रमाणे ताबडतोब व्यवस्था ठेव ! (दोघे एकीकडे बोलत राहतात.)

सिंह०—(आपणाशी) हे हृदया ! तू क्रूर होतो आहेस, तरी तें सत्कार्याकरितांच आहे, यासाठीं

हे शोकाश्रु तुला टाकून दिलेच पाहिजेत ! पितृवात्सल्यामुळे तुला कितीही दुःख वाटले, तरी तें या वेळीं मुकाब्दाने मिळच ! (मोठ्याने) अरवा ! ऐकतोस ?—हायहाय ! याचें तारुण्य—याची मुद्रा—याच्या तोंडचे शब्द—यांच्या योगाने माझे धैर्यच नाहीसे होऊन जातें !

कासि०—नीचा ढोंग्या ! ताबडतोब सगळा मजकूर बोलतोस कीं नाहीं ?

सिंह०—हायहाय ! अरवा ! तुला काय सांगूं ? याच्याशीं आजपर्यंत जें माझे वर्तन झाले, तें केवळ खऱ्या खऱ्या राजभक्तीने प्रेरित असेंच होतें, याच्या पलीकडे नव्हतें, तर यांत माझा काय दोष ?

कासि०—(आनंदाने) एकूण तू हाच तो राजपुत्र लहणून कबूल करतोस तर ? ओहो ! कासिमा ! या वेळीं तुझी धन्यता किती लहणून वर्णावी ? आज तुझा या संपूर्ण सिंधुराष्ट्रावर जय झाला असून या वीरोत्तंसाच्या वधाने तुझी संपूर्ण भावी भयें विलयास गेली ! कुसीदा ! पहातोस काय ? या क्षणीं उचल या पोराला, आणि वधस्थानीं नेऊन चांडालांकरवीं यांचा शिरच्छेद करीव ! लहणजे इतःपर भीतीचे लहणून कारण उरायला नको ! जा तू ! मीही आतां मंदिरांत जाऊन यथेच्छ मद्योत्सव अनुभवितो ! (सेवकांसहवर्तमान जातो.)

सिंह०—अश्रूनो ! आतां खुशाल वहात रहा, लहणजे तरी दुःखशोकाने कळोलमय होऊन गेलेल्या माझ्या हृदयाचें कांहीं समाधान होईल ! हाय हाय !

शूर०—सिंहवर्म महाराज ! आपण मजकरितां हा शोक करणें टाकून द्या ! मजसाः

रखा एकच्या अभाग्याचे प्राण जाऊन त्या-
योगे जर संपूर्ण राष्ट्राचें कल्याण होत आहे,
तर माझे प्राण मी मोठ्या आनंदाने देतो!
हा क्षुद्र देह राजवंशाचा असेल असे माझ्या
बुद्धीला वाटत नाही, तथापि तो तसा
आहे हे जर खरे असेल, तर त्याच्या ए-
वढ्या एका साहसाच्या योगे संपूर्ण राष्ट्रा-
चा बचाव व्हावा हे कृत्य लहान सहान
काय ? तो फार दिवस जगून तरी काय
करणार ? निरंतर दुःखांत आणि क्लेशांत-
च त्याचे दिवस जाणार की नाही ? मग
त्यापेक्षा हा आत्तांचा प्राणांत होतो हा
काय वाईट ?—चलरे मला वधस्थानी घेऊन
चल । (पडदा पडतो.)

प्र० ३.—सिंहवर्ष्याचें घर.

(सिंहवर्ष्या एकटाच प्रवेश करितो.)

सिंह०—काय चमत्कार ! शूरसेनाचा आवाज
अगदीं थेट माझ्या प्रियेच्या वळणावर,
आणि मुद्रा तर तीच, यायोगे माझे काळी-
ज कसे द्विधा होतें ! परंतु उपाय काय ? तो
या प्रसंगी मलाच पाहिजे ! हे अधमा
अरवा ! या हतभाग्य क्षुद्रजन्म्या बाळावर
पाहिजे तितका सूड उगवून घे, तेवढ्याने
जर या संपूर्ण सिंधुदेशच्या राज्यासनाची
पुनरपि संस्थापना होणार, तर आपला
राजा, आपली भूमाता, व प्रत्यक्ष बुद्धिदाता
परमेश्वर, या सर्वांच्या ऋणांतून माझा
बाळक मुक्त होतो, एवढाच मी लाभ
मानितो !

(धनपाळ येतो.)

धन०—रस्त्यांतून वधस्थानाकडे नेतांना तो
तरुण पुरुष आतांच मी पाहिला. व वीरो-

त्तंसवाळ तो हाच, असेच ज्याच्या त्याच्या
तोंडांतून उद्गार निघत असून, तो राजपुत्र
हाच लहान आपण आपल्या तोंडाने कळ-
विल्याचें लोक बोलतात, याचा अर्थ काय
वावा ?

सिंह०—वाळा ! आणिक जवळ ये कसा !
वाळा ! याक्षणीं मज लाताय्याला दुःखा-
ने कसे चौकीकडून घेरले आहे, हे पहा-
तोसना तूं ?

धन०—होय पहातो; पण आपण हाच तो
राजपुत्र लहान कबूल करून विनाकारण
त्याला मृत्यूच्या आधीन केले हे चांगले
का ?

सिंह०—वत्सा ! तुला अजून अनुभव नाही !
मी तुला वाप, त्याच्या मस्तकावर कसे
वज्रपाय अनर्थ येऊन पडूं पहात आहेत,
याचा मनांत विचार करून पहा, लणजे प्रत्यक्ष
तुझेही प्राण धोक्यांत आहेत लहान तुझे
तुलाही वाटेल !—वावारे ! माझ्यावर का
एक वेळ मरणाची पाळी आली, कीं
मागून माझ्या पुत्रावरही ती आलीच
समज !

धन०—असे जर खरे, तर वावा ! मला खु-
शाल मरूं द्या ! त्या सर्वसाक्षी नारायणा-
ची शपथ, जर माझा मृत्यु झाला असतां
त्या दुष्ट कासिमाचा कोप शांत होतो
आहे, तर मी आपले प्राण खुशाल बळी
देतो ! यापरतें मला दुसरे कांहीं नको !

सिंह०—वत्सा ! अरे, बोलून चालून तो मुलगा
तिव्हाईत, त्याच्याकरितां का तूं आपले
प्राण देणार ?

धन०—काय लणतां ? वावा ! आमचा प्रत्यक्ष
राजा तो, त्याला आलीं तिव्हाईत समजावे

कारण याच्या सांगण्यावरून प्रत्येक गोष्टीचा संबंध तुझ्याशीच जुळून येत आहे !

शूर०—काय ? सिंहवर्म ते हेच !

कासि०—होय ! अधमाधम पातकी अट्टल ठोंगी ते हेच ! त्याला पाहिजे तर घे पोटभर पाहून !

शूर०—सिंहवर्म महाराज ! मी असा शृंगला-बद्ध आहे, तथापि तशा स्थितीतच आपणास नम्रपणे हे वंदन करतो याचा कृपा करून स्वीकार करावा !

कासि०—अरे नीचा ! तू अपराधी असे पूर्णपणे शाबूत झाले आहे ! तू आजपर्यंत मजशी केलेले कपटवर्तन संपूर्ण उघडकीस आले आहे !—अधमा ! आतां करतोस कीं नाहीं कबूल, हा तुझ्या पुढे बंदिवान उभा आहे, हाच त्या तुझ्या नीच दाहिराचा शैवटला वंशज लहणून ? शहाणा असशील तर मुकाद्याने खरा खरा प्रकार कबूल कर ! नाहीं तर विनाकारण स्वजनांचा जास्ती जास्ती नाश मात्र करून घेशील ! तू कबूल केलेंस तर बरे, नाहीं तर मी नांवाचा कासिम आहे, या राज्यांतील एकूण एक तरुण पुरुषाची कत्तल करवीन ! कधी सोडणार नाहीं ! व असें झाले लहणजे, तो तुझा राजपुत्र कोठे कोनाकोपऱ्यांतही असला, तथापि इतरांबरोबर तोही बळी पडल्याखेरीज कदापि रहाणार नाहीं ! ज्या ठिकाणी कपट दिसू लागले, त्या ठिकाणी असेच वागले पाहिजे ! कुसीदा ! मी हुकूम करतो त्याप्रमाणे ताबडतोब व्यवस्था ठेव ! (दोघे एकीकडे वोलत राहतात.)

सिंह०—(आपणाशी) हे हृदया ! तू क्रूर होतें आहेस, तरी तें सत्कार्याकरितांच आहे, यासाठीं

हे शोकाश्रु तुला टाकून दिलेच पाहिजेत ! पितृवात्सल्यामुळे तुला कितीही दुःख वाटले, तरी तें या वेळीं मुकाद्याने गिळच ! (मोठ्याने) अरबा ! ऐकतोस ?—हायहाय ! याचें तारुण्य—याची मुद्रा—याच्या तोंडचे शब्द—यांच्या योगाने माझे धैर्यच नाहीसे होऊन जातें !

कासि०—नीचा ठोंग्या ! ताबडतोब सगळी मजकूर बोलतोस कीं नाहीं ?

सिंह०—हायहाय ! अरबा ! तुला काय सांगूं ? याच्याशीं आजपर्यंत जें माझे वर्तन झाले, तें केवळ खऱ्या खऱ्या राजभक्तीने प्रेरित असेच होतें, याच्या पलीकडे नव्हतें, तर यांत माझा काय दोष ?

कासि०—(आनंदाने) एकूण तू हाच तो राजपुत्र लहणून कबूल करतोस तर ? ओहो ! कासिमा ! या वेळीं तुझी धन्यता किती लहणून वर्णावी ? आज तुझा या संपूर्ण सिंधुराष्ट्रावर जय झाला असून या वीरोत्तंसाच्या वधाने तुझी संपूर्ण भावी भयें विलयास गेली ! कुसीदा ! पहातोस काय ? या क्षणीं उचल या पोराला, आणि बधस्थानीं नेऊन चांडालांकरवीं यांचा शिरच्छेद करीव ! लहणजे इतःपर भीतीचे लहणून कारण उरायला नको ! जा तू ! मीही आतां मंदिरांत जाऊन यथेच्छ मद्योत्सव अनुभवितों ! (सेवकांसहवर्तमान जातो.)

सिंह०—अश्रूनो ! आतां खुशाल वहात रहा, लहणजे तरी दुःखशोकाने कळोलमय होऊन गेलेल्या माझ्या हृदयाचे काहीं समाधान होईल ! हाय हाय !

शूर०—सिंहवर्म महाराज ! आपण मजकरितां हा शोक करणे टाकून द्या ! मजसाः

रखा एकच्या अभाग्याचे प्राण जाऊन त्या-
योगे जर संपूर्ण राष्ट्राचे कल्याण होत आहे,
तर माझे प्राण मी मोठ्या आनंदाने देतो!
हा क्षुद्र देह राजवंशाचा असेल असे माझ्या
बुद्धीला वाटत नाही, तथापि तो तसा
आहे हे जर खरे असेल, तर त्याच्या ए-
वढ्या एका साहसाच्या योगे संपूर्ण राष्ट्रा-
चा वचाव व्हावा हे कृत्य लहान सहान
काय ? तो फार दिवस जगून तरी काय
करणार ? निरंतर दुःखांत आणि क्लेशांत-
च त्याचे दिवस जाणार की नाही ? मग
त्यापेक्षा हा आत्तांचा प्राणांत होतो हा
काय वाईट ?—चलरे मला वधस्थानी घेऊन
चल । (पडदा पडतो.)

प्र० ३.—सिंहवर्माचे घर.

(सिंहवर्मा एकटाच प्रवेश करितो.)

सिंह०—काय चमत्कार ! शूरसेनाचा आवाज
अगदीं थेट माझ्या प्रियेच्या वळणावर,
आणि मुद्रा तर तीच, यायोगे माझे काळी-
ज कसे द्विधा होते ! परंतु उपाय काय ? तो
या प्रसंगी मलाच पाहिजे ! हे अधमा
भरवा ! या हतभाग्य क्षुद्रजन्म्या वाळावर
पाहिजे तितका सूड उगवून घे, तेवढ्याने
जर या संपूर्ण सिंधुदेशच्या राज्यासनाची
पुनरपि संस्थापना होणार, तर आपला
राजा, आपली भूमाता, व प्रत्यक्ष बुद्धिदाता
परमेश्वर, या सर्वांच्या ऋणांतून माझा
वाळक मुक्त होतो, एवढाच मी लाभ
मानितो !

(धनपाळ येतो.)

धन०—रस्यांतून वधस्थानाकडे नेताना तो
तरुण पुरुष आतांच मी पाहिला. व वीरो-

त्तंसवाळ तो हाच, असेच ज्याच्या त्याच्या
तोंडांतून उद्गार निघत असून, तो राजपुत्र
हाच लहणून आपण आपल्या तोंडाने कळ-
विल्याचे लोक बोलतात, याचा अर्थ काय
वावा ?

सिंह०—वाळा ! आणिक जवळ ये कसा !
वाळा ! याक्षणी मज हाताच्याला दुःखा-
ने कसे चौहीकडून घेरले आहे, हे पहा-
तोसना तूं ?

धन०—होय पहातो; पण आपण हाच तो
राजपुत्र लहणून कबूल करून विनाकारण
त्याला मृत्यूच्या आधीन केले हे चांगले
का ?

सिंह०—वत्सा ! तुला अजून अनुभव नाही !
मी तुझा बाप, त्याच्या मस्तकावर कसे
वज्रपाय अनर्थ येऊन पडूं पहात आहेत,
याचा मनांत विचार करून पहा, लहणजे प्रत्यक्ष
तुझेही प्राण धोक्यांत आहेत लहणून तुझे
तुलाही वाटेल !—वावारे ! माझ्यावर का
एक वेळ मरणाची पाळी आली, कीं
मागून माझ्या पुत्रावरही ती आलीच
समज !

धन०—असे जर खरे, तर वावा ! मला खु-
शाल मरूं द्या ! त्या सर्वसाक्षी नारायणा-
ची शपथ, जर माझा मृत्यु झाला असतां
त्या दुष्ट कासिमाचा कोप शांत होतो
आहे, तर मी आपले प्राण खुशाल बळी
देतो ! यापरतें मला दुसरें कांहीं नको !

सिंह०—वत्सा ! अरे, बोलून चालून तो मुलगा
तिव्हाईत, त्याच्याकरितां का तूं आपले
प्राण देणार ?

धन०—काय लहणतां ? वावा ! आमचा प्रत्यक्ष
राजा तो, त्याला आर्त्ती तिव्हाईत समजावे

काय ?—बाबा ! तुमच्या बोलण्याचा असा आशय स्वचित नसेल ! कदाचित् माझी वीर-श्री जागृत करण्याकरितां आपण हें भाषण करीत असाल, तर आपणच मला सांगा, ज्या ठिकाणी देशाभिमान व सत्यप्रीति यांचीच वास्तविक जरूर होती, अशा ठिकाणी धाडसाने पुढे जाण्यास हा धनपाळ कधी तरी मार्ग सरला आहे काय ? बाबा ! आपला देश व त्याचे स्वातंत्र्य यांकरितां लढण्याची वेळ आली असतां त्यावेळीं यःकश्चित् मृत्यूला भिऊन पाऊल परत घेणें हें कस परम अधम नीचाचें असें नाहीं का आपल्याला वाटत ? बाबा ! मी तरी निदान असेच समजतो, व याकरितां आपले प्राण आनंदाने अर्पण करितो !

सिंह०—किती प्रौढ हें भाषण ! तथापि बाळा ! या भाषणाचा लवमात्रही उपयोग होण्याची अशा राहिली नाहीं ! मी त्या दुष्ट अरवाला पुरा ओळखतो ! या वेळीं शांतवृत्ति धारण केल्याशिवाय परिणाम नाहीं, समजलास ?

धन०—बाबा ! आपण हें भलतेंच काय प्रतिपादन करितां ? आपण जर नुसती इच्छा प्रदर्शित केली, तर या सिंधुभूमीतील प्रत्येक प्रामाणिक मनुष्य अद्यापि हातीं तरवार घेऊन उठेल; व राजवाड्यांत कडेकोट बंदोबस्त असला, तरी त्याची शिबंदी फोडून वाड्यांत शिरून त्या दुष्टाचा अंत करूं शकेल ! यदा कदाचित् हा धन फसला, व आज इतके लक्षशः शूर लोक मेले त्यांच्याच भरतीला आणखीही लोक गेले, तथापि ते वीराच्या मृत्यूनेच मरतील यांत संशय नाहीं ! देशमातेचा

अंत होण्याचा समय आला असतां भागू-बाईप्रमाणें जिवंत राहून अब्रू मळविण्यापेक्षां तिच्यावरोवरच आपलेही देहावसान करून घेणें यांतच काय तें खरें भूषण आहे ! वीरोत्तंस महाराजांचा जर करितां नाश होऊं दिला, तर पुनरपि ल्हणून या देशानें वर डोकें काढायलाच नको आहे ! तो जिवंत असला, तरच काय ती या देशाला पुढेमार्गे तरी स्वातंत्र्य मिळूं शकण्याची आशा ! नाहीं तर हा देश कायमचा दासत्वांत बुडून जाऊन जिकडे पहावें तिकडे जारण, मारण, जुलूम, व झोटींग पाच्छाई, यांशिवाय दुसरें कधीच कांहीं असणार नाहीं !

सिंह०—बाळा धनपाळा ! ही तुझी वीरोक्ति ऐकूनच जिवाचे समाधान होतें ! ये बाळा ! मला एकवार कडकडून भेट !—बाळा ! इतका वेळ मी तुजपाशीं खरा प्रकार बोललो नाहीं, पण आतां बोलतो,—वीरोत्तंस महाराजांचें रक्षण अद्यापि त्यांचा हा दीन सेवक करीत असून ते अगदीं खुशाल आहेत ! त्यांना काडीमात्र भिण्याचें कारण नाहीं !

धन०—एकूण तर हा कैद झालेला तरुण पुरुष खरा राजपुत्र नव्हे ?

सिंह०—तो कोणीकडे कोना कोपण्यांत जन्मलेला, त्याच्या मरणानें देशाचें थोडकेंच नुकसान होणार आहे ?

धन०—तरी पण त्याच्या त्या तरुणवयाकडे पहातां त्याला अकालीं मरण येऊं देणें ल्हणजे मला कसेसेच वाटतें ! आणखी दुसरी एक गोष्ट माझ्या मनाला भासली आहे—कदाचित् माझी समजूत चुकीचीही असेल—

परंतु त्याच्या तोंडवळा कायसासा माझ्या
आईच्या तोंडवळ्यासारखा मला वाटतो !

सिंह०—(आपणाशी)हरहर ! या वाळाचे हे
शब्द तर माझ्या हृदयास असह्य डागच
देताहेत ! हायहाय !

धन०—वरें तें एक राहिलें, तरी पण आपले
खरे वीरोत्तंस महाराज ते कुठेंसे आहेत ?
मला खचित वाटतें, त्यांना जर कळेल
कीं आपल्याकरितां हा निरपराधी पुरुष
फुकट मारला जात आहे तर ते त्याला ख-
चित मरूं देणार नाहीत !

सिंह०—वीरोत्तंस महाराज कुठें आहेत हें
जाणण्याविषयीं इतक्यांतच खटपट करूं
नको ! कारण या क्षणीं त्या दुष्ट कासि-
माचा सूड उगविण्याबद्दलच्या एका व्यूहा-
ची घटना चालू आहे ती मी तुला सांग-
तो. ही घटना आज कैक वर्षे मी करतो
आहे, पण त्याची आज संधि आली !
फार काय सांगूं ? अगदीं या—या—क्षणीं
देखील त्या दुष्ट कासिमाचा निःपात क-
रण्याच्या तजविजी चालू आहेत !

धन०—कसें लणतां बाबा ! त्या दुष्टाचा निः-
पात ?

सिंह०—थांब, तुला सर्व हकीकत सांगतो. त्या
दुष्टानें आज प्रातःकाळीं ज्यावेळीं आपलें
सैन्य नगराबाहेर नेलें, व त्याबरोबरच या
नगरांतील तरुण लोकांसही बाहेर काढीत
चालला, त्या वेळीं संधि साधून कित्येक
निवडक असामींस गांठून मी त्यांचीं मनें
वळविलीं, व त्यांचा सर्वांचा यावेळीं असा
विचार ठरला आहे कीं आजच्या या लढाई-
मध्ये जय पावलेला मदींमत्त दुष्ट तो का-
सिम चाकरमाणसांसुद्धां रात्री यथेच्छ मर-

पानानें धुंद होऊन जाऊन मेव्याप्रमाणें
पडला, लणजे ती संधि साधून राजवाड्या-
वर एकदम हल्ला करायचा, व ज्याप्रमाणें
एकाएकीं मेघगर्जना, पर्जन्य, व प्रचंड
विद्युत्पात यांच्या योगानें चौहीकडे दाणा-
दाण उडून जावी, त्याप्रमाणें राजवाड्यां-
तील शत्रूच्या लोकांची दाणादाण करून
टाकायची !

धन०—वाहवा ! वावा ! हें सर्व कथ्य—

सिंह०—वाळा ! आतां वेळ घालवीत वसूं नको !
एकदम देवळांत जाऊन माझे मित्र वक्रदं-
ष्ट व सुधन्वा हे देवळाच्या गाभाऱ्यांत अं-
धारांत लपून बसले असतील त्यांना गांठ,
व त्यांना घेर्य व उत्साह हीं न सोडण्यावि-
षयीं सांगून असेंही सांग, कीं हा सिंहवर्मा
अगदीं जीर्ण मृत्तिकेप्रमाणें जर्जरदेह झाला,
तथापि त्या दुरात्म्याच्यानें या सिंहव-
र्माच्या निश्चयांत लपून कदापि अंतर
पाडणें होणार नाही !

(पडद्यांत सुलोचनेचा शब्द ऐकूं येतो.)

सुलो०—कोण हें राक्षसी कृत्य ? आणखी प्रा-
णनाथांच्याच हातून हें झालें लणतां ?
बोला ! मला नाही खरें वाटत ! ही मी
त्यांनाच जाऊन विचारतें.

सिंह०—काय ! ही प्रियाच बोलते ? धनपा-
ळा ! यावेळीं जा तूं, आणि मी सांगितल्या
प्रमाणें वर्तन कर ! (धनपाळ जातो) (पड-
द्याकडे पाहून) हरहर ! काय ही इची
भयंकर स्थिति झाली आहे ! अत्यंत वेग-
वान् असा अंज्ञावातही इच्या या आवेगा-
मुळे कंप पावणाऱ्या देहापुढें कांहींच नाही !
हिला मी केलेला निश्चय कळला असून

निराश होस्ताती ही पुत्राचे प्राण वांचवा
हणून हगण्यास येत आहे ! शिवशिव !

(सुलोचना येते.)

सुलो०—प्राणनाथ ! मी ऐकते हें खरेंच का-
य ? एकूण आपण दया, माया, हृदयां-
तून चट सारीं काढून टाकिलीं? प्राणनाथ!
जो तो आपण अमानुष कृत्य केले हणतो,
त्याप्रमाणे आपण खरोखर अमानुष व-
नलां काय ?

सिंह०—प्रिये सुलोचने ! या दग्ध हृदया-
ला अगोदरच खोल व असह्य जखमा
झाल्या आहेत, त्या या तुझ्या भाषणाने
जास्ती नको गे करूं ? आधीच माझ्या
या जीवात्म्याला लक्षशः वेदना हेत आ.
हेत, त्या कृपा करून नको वाढवूं !

सुलो०—शांतिवर्म भावोजींची आणि माझी
गांठ पडली होती, त्यांनीं तुमच्या मनां-
तला एकूण एक घातुक विचार मला
सांगितला !

सिंह०—माझ्यानें तुजजवळ बोलवत नाही !

सुलो०—प्राणनाथ! आपण आणखी किती
ही शोक केलात, तरी तो मला वर-
करणाच वाटतो! अशा खोटसाळ शब्दांनीं
आपणाला वाटते, मातृप्रेम दडून राहिल ?
कधीं रहाणार नाही ! तुमचें हें कृत्य ऐ-
कल्यापासून मला अगदीं वेडावल्यासारखें
होऊं लागलें आहे ! माझ्या पुत्राचा वचा-
व न होईल, तर माझ्या आरोळ्या वर
आकाशमंडपाला जाऊन भेदीत रहातील !
हे कैसे मुळासकट उपटूं लागून मी आ-
पली छाती वडवून घेईन, व स्त्रीपुरुषे हें
सर्व नाते विसरून जाऊन तुमचें आणि

माझे जीवन उभयतांसाठी असह्य करून
सोडीन! तुमचें माझे कधीं पटायचें नाही !
निरंतर भांडणे, शोक, काळजी. पश्चा-

त्ताप हाच तुमच्या व माझ्या हृदयास वि-
ळून रहातील !—

सिंह०—प्रिये ! आजपर्यंत गृहिणीधर्म जिनें
लेशमात्र सोडिला नाही, त्या तुला आज
काय वेड लागलें आहे हें ?—प्रिये ! तुला
एकदा सांगितलेंना, माझे दुःख विनाकारण
दुणावूं नको हणून? मग असें कसें बरे
करतेस ?

सुलो०—मला हे ते काहीं समजत नाही
माझा प्रियपुत्र मला परत आणून द्या-
नाहीं तर तुझाला भी त्या कासिमापेक्षां,
ही वाईट समजेन ! प्राणनाथ ! या वेळीं
माझा अंतरात्माच माझ्या स्वाधीन क-
सा तो नाही ! बोला ! माझा बाळ मला
तुझी परत आणून देतां कीं नाही ? मला
तो या क्षणीं भिळालाच पाहिजे ! त्याला के-
व्हां कडकडून मिठी घालीन असें मला
झालें आहे !

सिंह०—माझे प्रेम त्या बाळावर खरोखरी किती
आहे हें त्या सर्वसाक्षी परमेश्वराला ठा-
ऊक आहे ! तथापि काय करावें ? प्रजा-
धर्माला जागणें हें पहिलें कर्तव्य, यापुढे
माझा इलाज नाही ! या हतभाग्य दे-
शाच्या संरक्षणार्थ कुटुंबातील अल्पस्वरूप
व्यक्तीवरील प्रेमही झुगारून द्यावेंच लागते !
कारण काय हणशील, मी त्या बाळाचा
पिता होण्याच्या पूर्वीपासूनच या राजवं-
शाची प्रजा होतो ! तेव्हां प्रजाधर्मच मला
अगोदर संभाळला पाहिजे !

सुलो०—महाराज ! आपण या वेळीं केवळ राक्षसच बनलां आहां ! आपल्या अंतः-करणांत दयेचा किंवा प्रेमाचा वास कसा तो राहिला नाही ! आपण असे निर्दय व्हावे एवढ्याकरितांच का आपला आणि माझा विवाह झाला ? आपणावर या अव-लेनें निष्कपट प्रेम ठेविलें, व आपणही तिला निरंतर प्रेमाचीच आश्वासने देत गेलां, त्यांचा अखेर हाच का परिणाम ! निर्दया ! मजकडे नीट रेंवून पहा, आणि माझे हें कृश झालेलें शरीर, निस्तेज झालेले हे नेत्र, तुमच्याच करितां दुःखानळानें कोमेजून गेलेलें हे यौवनकुसुम, यांच्यामुळेच का तुमचें मजवरील प्रेम उडालें हें मला सांगा !

सिंह०—प्रिये ! हे असे कठोर वाग्वाण सोडून माझे हृदय कां वरें विनाकारण विद्ध करतेस ?

सुलो०—हाय हाय रे बाळा ! या आईनें तुला आपल्या कंठाशीं आंघवळून धरिलें, तें तुझ्या अंगांतून होणारा रक्तपात बघ-ण्याकरितांच कोरे ? बाळा ! एवढ्याकरितांच कोरे तूं परत स्वदेशीं आलास ? हायहाय ! बाळा ! अरे बाळा ! तुला या तुझ्या ज-ननीनें अगदीं बाळपणींच वनवासांत पाठ-विलें तें एवढ्याचकरितां कायरे ? बाळा !—या तुझ्या अल्पवयांत विजयश्री भिळविण्या-च्या हौसेनें तूं असल्या विकट प्रसंगांत येऊन पडावेंस, आणखी तशा प्रसंगां तुझ्या निर्दय पित्याच्या क्रौर्यामुळेच तुजवर प्राणांताचा प्रसंग यावा काय ? प्राणनाथ ! केवढें अघोर कृत्य हें ! या बाळाला आपण-च जनन देऊन आपणच त्याचा अंत क-रणार काय ? निर्दयपणें त्याजवर शस्त्र

उचला लक्षणार आपणच ? हाय हाय ! देवा नारायणा ! या दीन हतभाग्य जन-नीवर केवढा दुर्घट हा प्रसंग ! प्राणनाथ ! या वेळीं मी रागानें बोलत नाही ! तरी पण प्रत्यक्ष जननीच्या अंकावरून तिच्या बाळकाला कोणा ओढून नेऊं लागलें असतां तिच्या विचारीच्या हृदयाला किती वाईट वाटावें, व तिच्या कोमल अंतःकर-णाला कसे डाग बसवित, याचा आप-णच विचार करा !

सिंह०—तूं लक्षणतेस या सर्व गोष्टी खऱ्या, तथापि विचारबुद्धि सोडून आपल्या जी-वाचें दुःख वेड्यासारखें कां वरें दुणावून घेतेस ? तुझे लक्षणें व्यर्थ आहे ! आपला बालक या प्रसंगां बळी पडलाच पाहिजे !

सुलो०—काय ? बळी पडलाच पाहिजे ? ही गोष्ट कधीं व्हायची नाही !—अशी गोष्ट होण्यापेक्षां—पण—पण—प्राणनाथ ! दुःखा-वेगानें निराश झालेल्या मातृहृदयास अ-धिक दुःख कां वरें देतां !—महाराज ! मातेचें हृदय कतें असावें याची परीक्षा अद्याप आपण पाहिली नाही ! ती जर पहाल तर आपणालाही खरोखरी भीति-च वाटेल !

सिंह०—या जीवात्म्याला भीति हा शब्दच मु-ळीं माहित नाही ! तथापि तुझ्या आचर-णानें आपला वचनभंग होणार याचें मा-त्र भय वाटतें आहे !—सुलोचने ! एकूण तूं आपण नाहिलेल्या आणा शपथा सर्व मो-डणार अं ?—खुशाल मोड ! विश्वास घा-तीपणाचा डाग लावून घेऊन या देहाच्या रक्तानेही आपले हात खुशाल घे विटा-ळून ! आणखी हूं—आपल्या त्या परमपूज्य

राजवंशाच्या पुनरुद्धरणाचा तो दिव्य व्यूह-
—त्यालाही विघ्नकर्ती हो !—

सुलो०—उं:—परम पूज्य राजवंश ! प्राणनाथ !
आपण कसल्या भ्रमांत पडलां आहां हे ?
सर्व मनुष्यमात्र येथून तेथून सारखे ! ए-
काच मृत्तिकेने घडलेले ! असें नसतें तर
अत्यंत नीच प्रजाजनांवरोवर त्यांच्याही
देहाचें अवसान कां व्हावें ? यमाचे ते
दून पुढे येऊन उभे राहिले असतां राव
आणि रंक यांमध्ये तो कोणता भेद
राहिला ? सर्वांवरोवर तेही लयास गेलेच
कीं नाहींत ?—उं:—परमपूज्य !—प्राणनाथ !
पण राजांना परमपूज्य मानिले कोणी ?
आपण माणसांनींच कीं नाहीं ?—मग
प्रत्यक्ष मातृप्रेमावरच धाड येऊन पडण्या-
ची वेळ आली असतां त्या मनुष्यकृतीला
मीं काय ह्मणून जुमानावें ? राजेलोक
कांहीं ईश्वरापासून सनद घेऊन आलेले
नसतात, मग त्यांच्याकरितां आई, बाप
आणि अपत्य या परमेश्वरनिर्मित संबंधांची
काय ह्मणून उपेक्षा करावी ?

सिंह०—सुलोचने ! फार चांगले बोलायला
शिकलीत ! आजपर्यंत या देहानें तुजवर
प्रम ठेविलें, व तुझेही कांहीं वेळपर्यंत
त्याच्यावर परत प्रेम होतें, त्या दोहींचाही
शेवट हा असा केलास फार चांगले केलेंस !
आजपर्यंत माझेच मन वेडें, त्याला जो
कांहीं सद्गुण ह्मणून वाटत असे, तो त्यानें
तुला अनेक प्रकारें शिकविण्याचा यत्न
केला, व तूंही तो आनंदानें शिकत होतीस
असें माझ्या मनाला वेडेपणामुळे वाटत
होतें ! परंतु इतःपर त्याची तूं लवमात्र
परवा न करितां, खुशाल या वेळेस निघून

त्या कासिमाकडे जा, आणि त्याला ही
भयंकर गुप्त गोष्ट कळीव ! ह्मणजे या
देशच्या राजवंशाचा अखेरचा विच्छेद झाले-
ला पाहून तुझे डोळे चांगले निवतील !
तुझा पुत्र तुला आलिगावयास सांपडून
त्यालाही. निर्लज्जपणें व अन्नूची चहाड
गमावून विकत घेतलेल्या आयुष्याचा दास-
तेंत राहून चांगला व्यय करण्यास मिळेल !
एवढेंच नव्हे, तर आजपर्यंत मजकरितां
निरंतर दुःखच करीत राहिल्यामुळे जे नेत्र
निस्तेज व अंधुक झाले आहेत, ते नेत्र
त्या राजकुलक्षयकर्त्या अधम कासिमा-
च्या सुहास्य वदनाकडे पाहून आनंदानें—
पुनरपि प्रदीप्त होतील ! जा, खुशाल चा-
लतो हो कशी !

सुलो०—प्राणनाथ ! या सुलोचनेच्या प्रेमाची
आपण हीच का परीक्षा केलीत ? माझी
परीक्षाच पहावयाची असली, तर वीरो-
त्तंस महाराजांचे प्राण वांचविण्याकरितां
मला पाहिजे त्यापुढे नेऊन उभी करा,
न मी त्या ठिकाणीं आपले स्वतःचे प्राण
द्यायला यत्किंचित् तरी ढगते कीं काय
तें पहा ! परंतु वीरोत्तंस महाराजांवरोवर
माझ्या शूरसेनवाळाचेही प्राण वांचवा !
तेवढे जर वांचवाल, तर दुसरा कोणता
कसाही प्रसंग आला तरी आपणाप्रमा-
णेंच माझ्याही अंगीं धैर्यादि गुण पूर्णपणें
वास करीत आहेत असेंच आपणास अ-
टळून येईल !

सिंह०—हे जर खरें आहे, तर फार तर एक-
वेळ आपल्या मनावर जुलूम कर, आणि
आजपर्यंत या जगांत ज्या वीरपत्नी ह्म-
णून गाजल्या त्यांच्याप्रमाणें आपलीही

कीर्ति अजरामर कर पाहूं ? तूं ज्ञातीच आहेस, तेव्हां तुला सांगितलेंच पाहिजे असा कांहीं प्रकार नाही! तथापि सांगतो! तुला श्रियाळपत्नी चांगुणा माहितच आहे, तिनें सत्वपालनार्थ आपल्या पुत्राचें ही कंडन केलें ! कृष्णब्राह्मणाच्या वचनास गुंतून मयूरध्वज राजा आपला पुत्र जो ताम्रध्वज त्याचें शिरही चिरण्यास तयार झाला !—तेव्हां यावरून तूं एवढें पक्कें समज कीं, साक्षात् परमार्थ व परहित साधण्याकरितां पुत्रप्रेमासारखीं व्यक्तिविशेषांवरील प्रेमेही झुगारून देणें हाच खरा पुरुषार्थ ! व निरंतर लोकस्तवास पात्र होणारे ते जन असेच !

सुलो०—प्राणनाथ ! आपण ह्मणतां त्या गोष्टी मला ठाऊक आहेत, तथापि पुत्रप्रेमापुढें मला त्या कबूल करतां येत नाहीत ! वीरोत्तंस महाराजांचे प्राण रक्षण करण्याची मी शपथ घेतली आहे, तथापि प्रत्यक्ष मातेनें आपल्या पुत्राला मरूं द्यावें हें मला कसेंसेच अमानुष वाटतें !—काय ? पुत्राला आणि मरूं द्यावें ? धिक्कार असो ! ही गोष्ट मनांत येऊन माझ्या मस्तकांत या ठिकाणीं एकदम सण्ण होतें, व मी बेडी बनतें !—हायहाय ! अहो, पहातां काय ? हें बघा ते दुष्ट माझ्या बाळाला पकडून नेत आहेत !—अरे देवा ! त्याला बधस्तंभाशीं बांधिलें देखील ! आणखी त्याच्यावर त्याचे प्रत्यक्ष जनकच घाव—!—हात आटोपा ! प्राणनाथ ! हात आटोपा !—देवा !—कसचा हात आटोपतात ! माझा बाळ मेला देखील ! हाय हाय !

(मूर्च्छा येऊन पडूं लागते. सिंहवर्मा तीस सांवरून धरितो.)

सिंह०—हरहर ! काय हा दुःखावेग ! हिला मूर्च्छा आली आहे, तथापि सर्वांग पहा कसें थरथर कांपत आहे ! आधींच दुःखानें शक्ति गळलेली, आणखी त्यांत हा प्रसंग !—कोण आहे तिकडे ? दासीनो ! धांवा धांवा ! (कांहीं दासी येतात.) हिला आंत नेऊन नीट उपचार करा !—थांवा ! ही हळूहळू सावध होतेसें वाटतें ! घाई नका करूं ! अशीच आंत नेऊन निजवा आणि वारा घाला !

दासी—आज्ञा. (सुलोचनेस संभाळून घेऊन जातात.)

सिंह०—हे सर्वातर्यामी दयाघन प्रभो ! ह्या हतभाग्य ताताची आपल्या पुत्राकरितां होत असलेली दुःस्थिति तूच पहातो आहेस ! परमेश्वरा ! तूं विश्वाधार विश्वचालक आहेस, याकरितां या ह्याताच्या जीवाला धैर्य देऊन त्याचें सन्मार्गापासून पाऊल टळूं देऊं नको ! व सर्व सद्गुणांचें सार जी स्वदेशनिष्ठा, तिचें चिरकाल अवलंबन करून देशाच्या शत्रूंचा एकदम निःपात करण्याचें सामर्थ्य त्यास दे ! (जातो.)

अंक ३.

प्र० १.—श्रीमुक्तेश्वराचें देवालय, व पुढील सभामंडप.

(शांतिवर्मा येतो.)

शांति०—अहाहा ! हेंच तें देऊळ व त्याचा सभामंडप ! ही त्याच्या सभोवतीची वाग ! हरहर ! आमचे राजे साहेब जिवंत होते, त्या वेळची ह्यांची शोभा काय वर्णावी ?

सदासर्वकाळ भक्तजनांची गजवज राहून वेदघोष कधीही खळत नसे ! या वागेत संपूर्ण नगरवासी नरनारी विश्रांति घेत असतां जागजागीं भजनांची व पुराणांची गर्दी दृष्टीस पडे ! देवळांत निरंतर घंटा-नाद होत असून तो संपूर्ण जनांस इहपर कर्तव्याचें नेहमी स्मरण देत असे ! ती स्थिति व ते सुखाचे आणि शांततेचे दिवस सर्व निघून जाऊन सांप्रत काय ही दुःस्थिति प्राप्त झाली आहे ! देवळाला नवीन कांहीं शोभा आणण्याची गोष्ट तर एकीकडेच राहिली, परंतु या दुष्ट कासिमाच्या धांकामुळे पडक्या ठिकाणांचा जीर्णोद्धारही होत नाही ! नांवाला मात्र देऊळ, परंतु पूर्वीच्या गर्दीचें आतां नांवही नाही ! वागेत व देवळांत जिकडे तिकडे सामसूम असून सर्वत्र अनास्थेचेंच राज्य दिसत आहे ! हरहर ! असो; अशी जागाच पण आमच्या सारख्यांना उपयोगी ! सिंहवर्मा व त्याची मित्रमंडळी या ठिकाणीच जमाव्याची आहे ! याकरितां आंत दर्शन घेऊन त्यांची वाट पहात बसावें ! (कांहीं पुढें जाऊन) काय ? आमचे महाराज जिवंत असतां त्या देशाच्या संपूर्ण राजवंशाच्या तसविरी यथै लाविलेल्या होत्या, त्या अद्यापि इथे आहेत !—तरी पण काय त्यांची ही अवस्था ! त्यांच्यावर आज हा वीस वर्षांचा मळ पडला असून वर लक्षावधि कोळिष्टकें चिकटलीं आहेत ! हरहर !—आं ? हा दीर्घ उसासा कोठून वरें ऐकूं येतो ? काय ? गाभाण्यांतून ? हा कोणाचा असावा वरें ? अथवा, विचार कशाचा ? आमच्या सारखाच कोणी तरी देशमाते-

च्या दुःखामुळे डागलेला प्राणी असेल !—अरे वाः हा तर माझा मित्र सिंहवर्मा !

(सिंहवर्मा येतो.)

सिंह०—सख्या शांतिवर्मा ! ये मला आंलिंगन दे ! तुझे मजवर जे अनंत उपकार झाले आहेत त्यांचें मला वर्णनही करतां येत नाही ! मी या ठिकाणीं तुझ्या अगोदर येऊन तुझीच वाट पहात होतो ! त्या दुष्ट कासिमानें आपल्या थोरल्या महाराजांचा याच देवळाच्या गाभाण्यांत शिरून वध केला, त्या जागेचें प्रत्यहीं एकवार तरी चुंबन घेण्याचा व ती आपल्या दुःखाश्रुतीं न्हाणण्याचा माझा नियम आहे, त्याप्रमाणें चुंबन घेतलें, व बाहेर पडलों !—वरें, तुला वक्रदंष्ट्र किंवा कोणी आढळलें ?

शांति०—तुझ्या सांगण्याप्रमाणें त्यांची माझी गाभाण्यांत गांठ पडायची, परंतु तसें न होतां, माझी व वक्रदंष्ट्राची वागेत गांठ पडली ! तोही विचारा तुमच्या माझ्याप्रमाणेंच एकीकडे दुःख करतांना मला आढळला ! एवढेंच नव्हे, तर तो निराशासागरांत बुडालासाही मला वाटला !

सिंह०—त्याला वीरोत्तंसावदल कांहीं मजकूर तुझ्या तोंडून कळला आहे वाटतें ?

शांति०—भलतेंच ! मित्रा ! तुझ्या आज्ञेशिवाय मीं तो कसा कळवीन ?

सिंह०—शाबास ! मित्रा ! तुझ्या विश्वासुकपणावदल माझी पूर्ण खातरी आहे !—पण हे पहा आलेच !

(वक्रदंष्ट्र, सुधन्वा, व इतर येतात.)

सिंह०—शूर मित्रहो ! तुहीं असे म्लानवदनसे दिसतां ?

वक्र०—सख्या सिंहवर्मा ! काय सांगूं ? घात

झालो ! स्वातंत्र्यप्राप्तीनिषयीं आमचा यत्न अगदीं मनोराज्याप्रमाणेच विफल झाला ! फार काय सांगावे? प्रत्यक्ष परमेश्वर-ही सद्गुण व सद्गुण यांचा पक्ष सोडून त्या दुर्वृत्त विधर्मी मुसंड्याच्याच पक्षास भिळाला!

सिंह०—मित्रहो ! तुम्ही प्रत्यक्ष मूर्तिभंग शौर्याचेच अवतार, असे असतां असे उदासीनतेच्या आधीन होतां याला काय ह्मणावे ? मोठ्या भयंकर वादळानेही हृदयाद्विडळमळायचा नाही अशी तुमची योग्यता असतां यःकश्चित् वृक्षाप्रमाणे तुम्ही कंपित होतां हे काय ?

वक्र०—मित्रा ! त्या दुष्टाच्या हातीं सांपडलेला शैवटला राजवंशांकुर जर आह्मांला परत मिळेल, तर आह्मी प्रत्यक्ष मृत्यूपुढेही हंसत राहून, मरावयाची पाळी आली तरीही ती मोठ्या आनंदाने कबूल करूं!

सिंह०—काय ह्मणतां? तो राजपुत्र तुम्हांमध्ये असला, तर त्याच्यायोगाने तुमच्या चित्तांत अधिक धैर्य व उत्साह हीं निपजतील ?

वक्र०—यांत काय संशय ? तो राजपुत्र जर आमच्या जवळ असेल, तर आजच्या या रात्रीपुढे कासिमाचे या पृथ्वीतलावर नांव देखील उरूं देणार नाही ! मग आणीक ते काय !

इतर—आह्मांला दुसरे कांहीं नको ! तो राजपुत्र जवळ असेल, तर त्या अरबाची या क्षणीं शंभर वर्षेच भरली असेच समजा !

सिंह०—शाबास ! शाबास मित्र हो ! तुमचा हा दृढ निश्चय पाहून चित्तास परम आल्हाद होतो ! व हे जर खरे, तर तुम्ही असेच निःसंशय समजा कीं, हा जो राजपुत्र ज-

णून पकडला आहे तो कांहीं खरा वीरोत्तंस वाळ नव्हे !

वक्र० व इतर—काय काय? हा वीरोत्तंस वाळ नव्हे ह्मणतां ?

सिंह०—निःसंशय नव्हे ! त्याला त्याच्या स्वरूपाने हे जगत् अद्यापि ओळखीत नाही, एवढेच नव्हे, तर त्याचे त्यालाही आपण अमुक ह्मणून माहित नाही ! व अशा स्थितीतच तो तुम्हांमध्ये खुशाल संचारही करतो !

वक्र०—परमेश्वरा ! धन्य आहेस ! धन्य !

सिंह०—फार तर काय ? आजच्या रात्रीच्या रात्रीत तो त्या दुष्टाचा नाश करून विजयश्रीने मंडित होईल ! एवढेच नव्हे, तर तुम्हां आह्मांला व या संपूर्ण देशालाही त्या दुष्टाच्या दासत्वांतून आपल्या प्रभावाने मुक्त करीलच करील !

वक्र०—काय ? ह्मणतां काय ? या इतक्या गोष्टी आज होणार ह्मणतां ? परमेश्वरा ! तुम्ही लीला अगाध आहे !

सिंह०—इतक्याही गोष्टी आज निःसंशय होणार ! व एवढेचसे काय, ही चालू घटका संपायच्या आंतच संपूर्ण सिंधुदेशाचा राजा होणारा तो प्रिय वाळ तुमच्या आमच्या मंडळांतही असेल ! (गाभाऱ्याकडे पाहून) आंत कोण आहे ? मी सिंहवर्मा हांक मारतो आहे !—(परत वळून) मित्रहो ! तुम्ही अगदीं आश्चर्याने खिळून गेलांसे दिसतां, पण आपली उत्साहबुद्धि संभाळून धरून, पुढील कर्तव्याला मात्र नोट जागा, तरच जी कधी न घडून येणारी गोष्ट आज घडून येणार आहे तिचे सार्थक होईल !

(गाभाऱ्यांतून धनवाळ बाहेर येतो.)

धन०—काय चमत्कार! मी गाभाऱ्यांत देवा-
पुढें साष्टांग नमस्कार घालीत असतां मा-
इया पायांखालची जमीन एकदम दरदरून
हलल्याचा मला भास झाला! व आंतल्या
त्या राजवंशाच्या तसावरींकडे पाहूं लागलों
असतां त्यांजवरील मळ खाली पडून त्यांती-
ल चित्रेही सप्रेमकरून मुद्रें मजकडे
पहात असल्याचा मला भास होतो आहे,
इतक्यांत त्यांचीं अंगे थरारूं लागून त्या
थरारण्याच्या भरांत त्यांच्या मुद्रेंत क्रोधा-
चाही आविर्भाव मला वाटला! पुढें काय
प्रकार होणार असेल तो असो; परंतु मा-
इया चित्ताची व मी जिकडे जिकडे लणू-
न पहातों तिकडे तिकडे वस्तुमात्राची
स्थिति अवलोकन करून, काहीं तरी अद्भुत
प्रसंग गुदरणार असेच दिसत आहे!

सिंह०—वत्सा धनपाळा ! तूं लणतोस तसाच
अद्भुत प्रसंग घडून येण्याचीच वेळ सांप्रत
जवळ येत आहे ! प्रत्यक्ष न्यायदेवताच
या वेळीं आपला न्यायाचा तराजू हातीं
घेऊन वीरोत्तंसवाळ आणि तो दुष्ट का-
सिम यांचा न्याय करण्याकरितां येत आहे,
व तिज सभोवती यक्ष, गंधर्व, किन्नर
इत्यादि जमले असून ते आनंदगायन कर-
ण्याकरितां तिच्या आज्ञेची वाट पहात आहेत!
(भितीस टांगलेलें एक चित्र हळू हळू उलगडतो.)
वाळा धनपाळा ! तूं हें चित्र पाहिलें
आहेस ?

धन०—होय वावा ! हें चित्र मीं लक्ष लावून
पाहिलें आहे, परंतु यांत मला कांहींच
कळत नाही ! या चित्रातील मूर्ति अंधारां-
स असल्याप्रमाणें काढल्या आहेत, त्यांचा
मी काय अर्थ समजावा ?

सिंह०—वाळा ! सहस्ररश्मि सूर्य ज्याप्रमाणें
अंधकाराचा नाश करितो, त्याप्रमाणेंच
माइया मुखांतून निघणारे उद्गार या चि-
त्रांत दिसणाऱ्या मूर्तींमदलचा अंधार नाही.
सा करून टाकतील ! पहा ! या ठिका-
णीं आपल्या सिंधुदेशास त्या दुष्ट अर-
बानें जिकल्याचा प्रकार दाखविला आहे!
हा पहा पुढें त्या प्रवळ सिंधुराजाचा
शैवटला वंशांकुर दाखविला आहे ! हा
पहा आपल्या महाप्रतापी सोमदत्त म-
हाराजांचा आज्ञांकित मानकरी त्या वा-
ळाला आपल्या स्वतःच्या पत्नीकडे घेऊन
चालला आहे ! कशाकरितां लणशील,
तर त्या माउलीनें त्या वाळकाला गुप्तपणें
नीचावस्थेंत ठेवून त्याचें संगोपन करावें लणू-
न! तसाच हा पहा त्या मानकऱ्याचा स्वतःचा
वाळक घरून काढून बाहेर दूर देशीं
एकांत स्थलीं पोचविला जात आहे ! या
पोचविण्याचा हेतु इतकाच कीं, जर कदा-
चित् पुढें मागे न जाणों त्या दुष्ट अरबाला
वीरोत्तंसवाळ जिवंत असल्याविषयी
संशय आला, तर त्या राजविड्याचे प्राण
बचावले जाऊन त्याचे ऐवजीं या वाळ-
काचे प्राण खर्ची पडावे, व या युक्तीनें
त्या दुष्टाचे घातक हेतु सर्व विफल व्हावेत!

धन०—वावा ! आपल्या तोंडचा हा वृत्तांत
ऐकूनच मी विस्मयानें कसा अगदीं थक्क
होऊन जात आहे, व त्या विस्मयाच्या
भरांत माइया एकूण एक देहवृत्तिच स्तंभित
होऊं पहात आहेत !

सिंह०—हो, असें लण, किंवा याहूनही वा-
स्तविकदृष्ट्या तुझी कल्पनाशक्तिच तुजमध्ये
प्रज्वलित होऊन तीच तुझ्या अंतःकरणां-

तील उत्कंठा वाढवीत आहे असेही लक्षण!
 धन०—आपण अगदी सत्य सत्य बोललां !
 ईश्वरसाक्ष सांगतो, या वेळीं कांहीं विलक्षण आणि अननुभूतपूर्व असा विकार माझ्या मनांत उचंबळू लागून माझ्या नेत्रांपुढें नाहींनाहींत तसले विलक्षण तर्क एकामागून एक उभे राहू लागत आहेत !
 अहाहा ! बाबा ! या वेळची माझ्या मनाची स्थिति तुझाला काय सांगू ? त्या दुष्टाचा निःपात केव्हां होतो असे या हृदयाला वाटू लागले आहे ! बाबा ! तुझाला खचित सांगतो, आज मध्यरात्र झाली कीं ही तरवार उसपून त्या दुष्टाचे प्राण मी क्षणमात्रही राहू देणार नाहीं !

सिंह०—काय लक्षणतोस ? तूं त्या दुष्टाचे प्राण घेशील ?

धन०—बाबा ! याविषयी आपण यत्किंचित्ही संशय मनांत आणू नये ! माझे शब्द तो सर्वातर्यामी प्रभु ऐकतो आहे ! त्याचीच शपथ घेऊन सांगतो कीं, माझ्या शब्दांमध्ये काडीमात्र अंतर पडणार नाहीं ! तसेच या दुष्टानें जो राजवंश धुळीस मिळविला, व आजही जे लोक त्याच्या तडाक्यांत सांपडून कैदेत गेले आहेत, त्यांचीही शपथ घेऊन मी हेंच सांगतो !

सिंह०—चिंता नाहीं ! धनपाळा ! ही गोष्ट ज्यावेळीं हेईल, त्यावेळीं तूं त्या दुष्टाला असेच बजावून सांग, कीं तुझा घात तो राजपुत्रच स्वतः येऊन करित आहे !

धन०—बाबा ! त्या राजपुत्राला या दुष्टानें अनन्वित हाल सोसावयास लाविले आहे, याकरितां त्याचेंच स्मरण होऊन माझा

हा सूड त्या अरवाला दसपटीनें अधिक भोंवेल !

सिंह०—फार उत्तम ! आणखी हें पहा—तुझ्या शस्त्राघातानें तो दुष्ट घायळ होऊन मरूं लागला असतां तुझा घात करणारा प्रत्यक्ष राजपुत्र वीरोत्तंस तोच मी लक्षणही याला सांगायला कमी करूं नको !

धन०—बाबा ! तुझीं काय बोलतां हें ? आपण विसरलां तर नाहीं ?

सिंह०—नाहीं ! बाळा ! तूच तो वीरोत्तंस ! आमच्या राजवंशाचा शेवटला वंशांकुर तो तूच ! तूं इतका वेळ धनपाळ होतास, पण आतां तें वनावट नांव टाकून देऊन आपल्या स्वऱ्या स्वरूपानेंच संचार करूं लाग !

वीरो०—आश्चर्य आहे !

वक्त०—धन्य आहे ! परमेश्वरा ! तुझी लीला अतर्क्य आहे हेंच खरें !

वीरो०—हें सगळें खरेंच एकूण ? तरीच ! पूर्वीच्या लक्षशः आठवणी माझ्या मस्तकांत एकदम चोंहीकडून संचार करूं लागत आहेत ! आपल्या मुखांतून वारंवार निघणारे गूढ सांकेतिक शब्द, माझ्या तरुण वयांतही मला सुबोच करण्याविषयी आपल्या अंतःकरणाची निरंतर आसक्ति, इत्यादि प्रकार चोहोंकडून मनांत येऊन माझा अंतरात्मा अधिक अधिकच थक्क होत आहे; व तशांतून मी राजवंशी हें अकल्पित कळून आल्यामुळें तर माझे देहभानही मला सोडून जातें कीं काय अशी माझी स्थिति झाली आहे !

सिंह०—वीरोत्तंस महाराज ! इतःपर आप-

णच आमचे राजे, व आर्ही दास आपले प्रजाजन! मित्रहो! हा सर्व वृत्तांत—ही सर्व हकीकत—शांतिवर्मजी आपणाला सांग- तल्लिच, परंतु यावेळीं अगोदर आपलें हें राजरत्न आपण पदरीं घ्या कसे ?

सर्व-वरोत्तंस महाराजांचा जयजयकार असो! जयजयकार असो!

(सर्व साष्टांग प्रणिपात करतात.)

सिंह०—महाराज! आपल्या चरणदर्शनानें संपूर्ण सिंधुदेश परिपूत होणार, याक- रितां त्याचाही जयजयकार असो !

सर्व-सिंधुदेशकी जय !

वीरो०—अहाहा ! हे संपूर्ण विश्वचालक पर- मात्मन् ! एकूण सिंधुदेशानें आजपर्यंत ज्या विपत्ति काढल्या त्यांवरुद्धचा सूड घेणें— व प्रजाजनांचें आणि त्यांच्या वंशजांचें बोट वार्डिट पहाणें, यांवरुद्धचा अधिकार तुझ सत्तेनें या दीन दासाकडे आला काय ?

सिंह०—महाराज ! एवढेंचसें काय, परंतु हे पहा आपल्या आजपर्यंत नष्टप्राय वाटले असलेल्या राजवंशांतील संपूर्ण कुलदीपक पूर्वज आपल्या हृदयांत मूर्तिमंत आविर्भूत होऊन, या अधम असद्धर्मी अरबाच- निःपात करण्याविषयींच आपणाला जाण- बोधच करीत आहेत!

वीरो०—सिंहवर्म महाराज ! काय चमत्का सांगू ? या वेळीं मानुषशक्तीच्यानें आक- लनही होऊं शकणार नाही, अशा प्र- कारची कांहीं विलक्षण उत्साहबुद्धि मा- अंतःकरण विदारूनच जणों बाहेर प- पहात आहे !

सिंह०—बाहवा बाहवा ! महाराज ! हीच उ- त्साहबुद्धि अति अल्प काळांतच आपल्य

शत्रूंचें समूळ निर्दाळण करून टाकील!— वरें, पण वीर हो ! आपल्या या कृत्यास मदत करणारे आपले संपूर्ण मित्र जन आपआपल्या जागीं तयार आहेत ?

वक्र०—यांत काय संशय ?

सिंह०—एक झालें, दुसरें—सर्व वेशी ताढ्यांत करून घेण्याची तजवीज यथास्थित—?

वक्र०—त्याविषयीं आपल्याला विलकुल धा- स्ती वाळगायला नको !

सिंह०—वरें, खाणाखुणा ?

वक्र०—ती सर्व तयारी कडेकोट आहे ! पण मणिपाळाचें कसें काय ? तो आपल्या पक्षास येऊन मिळेलसें तुझाला वाटतें ?

सिंह०—याच्यावरुद्धचा जामोन मी ! त्या अधम कासिमानें त्याच्या भगिनीवर बला- त्कार केला ह्यावरुद्धचा सूड केव्हां उगवाव- यास सांपडेल असें त्याला झालें आहे ! एकवार राजवाड्यावर आपला हल्ला सुरू झाला कीं लागलाच तो आपल्या सैनिकांसुद्धां आपणाला येऊन मिळेल, व त्या प्रळय- समयीं शत्रूंची आश्चर्यानें गाळणच करून सोडील, याविषयीं आपण अगदीं निर्धास्त असावें!

वीरो०—अरेरे अधमा! रुधिरप्रिया ! आतां मात्र तुझा अंत खचित समीप येऊन टेंपला ! तुझ्या आयुर्मर्यादेचा शेवट आज रात्री खचित होणार !

सिंह०—अहाहा ! या वेळीं संपूर्ण पूर्व वृत्तांतचें स्मरण होऊन माझी किति विलक्षण स्थिति होत आहे ही ! मित्रहो ! या वेळीं त्या दुष्टानें हा देश विध्वस्त केला त्याचा सर्व वृत्तांत, मनांत आणा ! त्या दु-

ष्ट हरामखोर विश्वासघातक्याने सिंधु देशचें संपूर्ण राजकुल कसें विध्वस्त करून सोडलें याचें स्मरण करा ! हाय हाय ! मित्रहो ! यावेळीं या भयंकर प्रसंगाचें चित्र पहा माझ्या हृदयपट्टावर प्रत्यक्ष काढिल्याप्रमाणें कसें स्पष्ट दिसत आहे ! आपल्या सोमदत्त महाराजांचें त्यांच्या दायादाशीं द्वंद्व चालत असतां हा दुष्ट मानभावी युक्तीनें मध्ये घुसून कपटानें त्या दायादाचा नाश करूनच स्वस्थ राहिला नाही, तर त्यानें दायादमरणाची हकीकत आमच्या महाराजांस समग्र कळण्यापूर्वीच सोमदत्त महाराजांच्याही नाशाची तजवीज योजण्यास आरंभ केला ! दायादाचा नाश झाला त्यावेळीं आपले थोरले महाराज काहीं आकस्मिक आजारानें व्याकुळ होऊन या दुष्टावर संपूर्णकार्यनिर्वहणाचा भाग सोंपवून विश्वासानें विश्रांतिमंचकीं शयन करीत असतां, या हरामखोरानें राज्यांत सर्वत्र शांततेची द्वाही फिरविली, व व्यापाराच्या मिषानें नगराबाहेर अरबांचे काफले येऊन उतरले असतां त्यांचा नगरांत यथेच्छ प्रवेश होऊं देऊन एकदम आंतील सर्व वाटा आडवून धरिल्या ! शांततेच्या खोट्या समजावर आमचें वीरमंडळ आपआपल्या घरीं खुशाल एकेकटें प्रेमसुखाच्या गोष्टी बोलत बसलें असतां या दुष्टानें प्रत्यक्ष राजवाड्यावरच चाल करून सर्वत्र दाणादाण करून सोडिली ! अशा प्रसंगीं कोणासच पळून जाण्यासही धड वाट उरली नाही अशी स्थिति होऊन गेली असतां कित्येक विश्वासु सेवकांनीं चोरवाटेनें महाराजांस

व त्यांची धर्मपत्नी—या वीरोत्तमवाळाची जननी—यांस या देवळाच्या गाभाऱ्यांत आणून पोंचविलें ! त्यावेळीं एक संवत्सराहून कमीच वयाचें तें बालक वरोवर असून तेंही पुढें येणारा अघोर प्रसंग मनांत आणूनच काय जणों आपल्या प्रेमळ मातापितरांकडे पाळीपाळीनें पहात राहून आक्रोश करीत होतें ! मित्रहो ! त्या वेळचा तो कोण भयंकर प्रसंग ? त्या परम पूज्य दंपत्याच्या तोंडांतून एकसारखे ' हा हतभाग्य देश ! ' व ' हें निराश्रित बाळ ! ' एवढेच उद्गार निघत असून स्वतःच्या शोचनीय स्थितीबद्दल एका चकारशब्दही तोंडावाटे कसा तो बाहेर निघाला नाही ! महाराज स्वतः आजारी, व आईसाहेवांस त्याच्या प्रकृतीविषयींची रुखरुख अंतःकरणांतून लागलेली, असें असतां त्यांनीं पोटांतील दुःख पहा मट्ट गिळून टाकिलें ! आतां सांगितलेले उद्गार उभयतांच्या मुखांतून निघत असतां नेत्रांतून अलोट अभ्रूंचा संतत प्रवाह चालत होता, अशा स्थितीतच तीं राहून राहून वर आकाशाकडे दीनवाण्या तोंडानें पाहूं लागत, व पुनरपि त्या कोमल बालकाला कंठाशीं दृढ आलिंगून त्याचें सर्वांग नेत्राश्रूंनीं आर्द्र करून टाकीत !

वीरो०—चालूं द्या ! चालूं द्या ! ही हकीकत मला साद्यंत कळली पाहिजे ! इच्या योगानें पुढच्या भयंकर प्राणघाताच्या प्रसंगाकरितां माझे मन तयार होईल.

सिंह०—ऐकावें महाराज ! ही भयंकर स्थिति कांहींवेळ चालू राहून शेवटीं आपल्या पितृचरणांनीं आपणास माझ्या स्वाधीन केलें. त्या वेळचे शब्द एकूण एक या ह-

दयाला कसे सतत खिळून राहिले आहेत ! तिकडे शत्रूंनी राजवाड्यांत दाणादाण चालविली असतां, इकडे देवाळ्यांत महाराजांनी व आईसाहेबांनी एकवार आपले शेंवटले चुंवन घेऊन आपणास माझे स्वाधीन केले, व ह्मणाले:—“सिंहवर्मन् ! आतां हा वाळ तुमचा ! याचे अद्यापि पाळण्यांतिल शयन, व मातृस्तन्यपान सुटले नाही ! असो; आतां तुलाच याचे संगोपन करा ! याला त्या दुष्ट अरबाच्या हातून वांचवा ! आणि समजू लागले ह्मणजे याला सदाचरण आणि सुनीतिवर्तन यांची उत्तम शिक्षा द्या ! कशाकरितां ह्मणाल, तर या शिक्षेच्या योगाने तरी हा आपल्या या हतप्राय देशाचे पुनरुज्जीवन करून त्या मुसंड्यांचा नाश करूं शकेल, अगर तितकें नच साधले तरी निदान जिवंत असेपर्यंत त्याचा सुखाने कालक्षेप होईल !” इतकें बोलले, इतक्यांत बाहेर शत्रु देवळांत घुसत असल्याचा गलबला कानी पडला ! मग कसचे काय ? जेमतेम आपणाला घेऊन गुप्त वाटेनें मला तेथून निघून जातां येण्याचाच काय तो अवकाश, इतक्यांत नागवी तरवार हातांत घेतलेला तो अधम, विश्वासघाती, निष्ठुर अंतःकरणाचा कासिम हा आपल्या सेवकांनिशीं आंत घुसून त्यानें आपल्या वडिलांच्या कैसच्या ओढून मूर्तीपुढें आडवे पाडून त्यांचा घात केला, व त्यांच्या शोकाने मूर्छित झालेली आपली जननी त्या मृत देहाला मिठी मारून पडली असतां, त्यांचाही तेथल्या तेथेच अंत केला !

वीरो०—अरेरे दुष्टा निर्दया !—वीरहो ! पहातां

काय ? चला उठा ! हा मी आतां जाऊन त्याच्या नरडीचा घोंट घेतों ! या दुष्टाचा धरणीमातेला असह्य भार झाला आहे तो नाहीसा आत्तांच्या आत्तां करून टाकितों ! अरे दुष्टा ! प्रत्यक्ष काळानळांत संबंध अरप्येही ज्याप्रमाणें खाक होऊन जावीत, त्याप्रमाणें माझ्या क्रोधाग्नींत एक क्षणही न लागतां तूं भस्म झालासच समज ! मित्रहो ! हा मी चाललोंच ! (आवेशानें जाऊं लागतो.)

सिंह०—वरोत्तंसराज ! आपण असें उतावीळ होऊं नये ! कारण उतावीळपणा केला असतां न जाणों प्रसंगीं कायमचे अपयशही येण्याचा संभव आहे ! जें कांहीं करणें तें शांततेनें व एक जुटीनें करावें ! मित्रहो ! आजपर्यंत या राजमूर्तीचे यथाशक्ती पालन पोषण केले, आतां यांना मी आपण सर्वांच्या स्वाधीन करतो ! आतां यांचे सर्व प्रकारें रक्षण करणें आपणाकडे आहे ! (नेत्रांतून अश्रु येतात.)

वीरो०—सिंहवर्म महाराज ! आपलें औदार्य व स्नेहबुद्धि यांचे किती ह्मणून वर्णन करावें ? महाराज ! या देहाकरितां आपण आजपर्यंत जें ह्मणून केले, व जीं जीं दुःखें सोशिलीं, त्या सर्वांबद्दल उतराई मी कसा होईन हेंच मला मुळीं कळत नाही ! माझे बाबा व आई मला टाकून गेलीं, पण त्या उभयतांपेक्षांही मी आपणास व सुलोचना मातुश्रींस जास्ती समजतो ! याकरितां मी आपल्या उपदेशाबाहेर काडीभरही जाणार नाही ! तर जातो मी आतां, पण फिरून दर्शन होईलना ? खचित ?

सिंह०—होईल ! त्याची काळजी करूं नये !

वीरो०—हे पित्रधिक महात्मन् ! हा प्रणिपात करितो, व आपल्या आशीर्वादानें इष्टकार्य सिद्ध करून येतो ! मित्रा वक्रदंष्ट्रा ! मित्रहो ! चला ! चला ! आतां या दुष्टाचें हनन करून भूमातेचें परत आश्वासन करणें हे आपणा सर्वांकडे आहे ! चला !
(सिंहवर्मा खेरीज कळून इतरांसहवर्तमान जातो.)

सिंह०—हे परात्पर परम कारुणिक सर्वेश्वर ! इतःपर या राजमूर्तीचें कल्याण करणारा तूंच आहेस ! हे चराचरनियामका प्रभो ! आतां मध्यरात्र झाली असतां हा राजवाळक शत्रूच्या मंदिरांत संचार करूं लागेल, त्यावेळीं साधूंचें रक्षण व दुष्टांचें दंडन करविणारा तूंच होय ! यासाठीं हे सच्चिदानंद प्रभो ! तुझ्या चरणीं लीन असलेल्या दासाची तुला एवढीच प्रार्थना आहे कीं, तूं या दुष्टांचें शासन करून तवाज्ञानुवर्ती राजवाळकाला यशःप्राप्ति करून दे ! (परत गाभाऱ्यांत जातो.)
(पडदा पडतो.)

प्र० २.—राजवाळ्यांतील एक महाल.

(कासिम सेवकांसहवर्तमान येतो.)

कासि०—(आपणाशीं) काय करावें ? आज मला विजयप्राप्ति होऊन माझा एकुलता एक वैरी हा राजपुत्र वीरोत्तंस तोही माझ्या हातीं सांपडून त्याच्या नाशाचीही मी आज्ञा केली, व तो अल्पकालांत हा लोक सोडून जाईल, असें निश्चित असूनही माझ्या जिवाला समाधान झणून कसे तें वाटत नाही !—कदाचित् न जाणों वीरोत्तंसाला वधस्थानाकडे नेत असतां तो निसटून जाण्याची तर नसेलना भीति ? व त्यामुळेच माझ्या मनाला ही अस्वस्थता

वाटत असेल ? छेः पण अशी गोष्ट कदापि होणार नाही ! कुसीदावर माझा पूर्ण विश्वास आहे, तो त्याला पूर्ण बंदोबस्तांत ठेवील त्याविषयीं धास्ती बिलकुल नको ! मग—मग—असें आहे तर माझ्या मनाला विनाकारण ही खूखरू कां बरें ? आज काल झटला झणजे हा राजपुत्रच काय तो माझा शत्रु, त्याचा नाश केला झणजे माझे काम आटपलें, असें असतां माझ्या मनाची अशी स्थिति होते हा मोठाच चमत्कार !—अरे पण यांवा अं ? माझ्या मनांत निराळीच कल्पना येऊं लागत आहे, व ती—तीच मला खरी पण वाटते ! मी या राजपुत्राचा वध करवितों खरा, पण यांत मी त्याचा पुरता सूड उगवितों असें होत नाही ! वधस्थानीं कोणा पाहिजे त्याला नेऊन घात करितां येईल, परंतु त्यांत त्याला व घात करणारालाही प्रौढि नाही ! याचा पिता सोमदत्त—त्याचा घात मी देवळांतल्या मूर्तीसमोर केला, त्याप्रमाणें याचा केला तरच मी धन्य ! मी तसें करीन, तरच या देशचे लोक माझा निरंतर वचक बाळगतील, याकरितां या प्रसंगीं असेंच करावला पाहिजे !—कोण आहेरे ? आतांच्या आतां जा कुसीदाकडे, न त्याला सांगा, राजपुत्राचा वधस्थानीं वध न करितां त्याला थोरल्या देवाल्यांत नेऊन तेथें मूर्तीसमक्ष त्याचा शिरच्छेद करा ! चला !

सेवक—आज्ञा !

(सर्व जतात.)

प्र० ३.—श्रीमुक्तेश्वराच्या देवळां-
तील गाभारा व त्यापुढील
सभामंडप.

(नगाच्याचे आवाज बाहेर ऐकू येत आहेत.)
(सिंहवर्मा गाभाऱ्यांतून तोंड बाहेर काढतो.)

सिंह०—अरे, हा काय चमत्कार? या निवांत
निर्जन स्थानी हे नगाच्याचे आवाज को-
ठून बरे ऐकू येतात? कदाचित् माझ्या बा-
ळाला वधस्थानी नेण्याचा विचार रहित
करून त्याचा या ठिकाणी आणून वध
करण्याचा तर या दुष्टाने नसेलना विचार
केला? कसेही असो; हायहाय! हे थेरड्या
सिंहवर्मा! तू अद्यापि कशाकरितां जिवंत
राहिला आहेस? काय? तू या ठिकाणी रा-
हून आपल्या पुत्राचा होत असलेला
वध स्वनेत्रांनी पहाणार ?—अरे, पण मी
कोण हा मूर्ख? राहून राहून हा पुत्रमोह
मला काय ह्मणून व्याकुल करतो? राज-
भक्तीपुढे या मोहाची ती काय मातव्वरी?
हे सच्चिदन प्रभो नारायणा! या नष्टभाग्य
वृद्धाचे कशा प्रकारचे हाल होत आहेत
तूच पहातोस! परमेश्वरा! या अति अघोर
प्रसंगी माझा मार्गदर्शकही तूच आहेस!
नितांत दुःखे व क्लेश भोगूनही राजभ-
क्तीसच जागण्याचे तू या दासास धैर्य दे
हेच पुनःपुनः अनन्यभावेकरून माझे तुला
मागणे आहे !—(आवाज मोठ्या मोठ्यानं
ऐकू येऊं लागतात.) असो; आतां येथे राहून
परिणाम नाही! मागच्या मार्गेच निघून
जावे हे बरे! हे न्यायी दयाळू भगवन्!
माझ्या बाळा—(निघून जातो.)

(कांहीं वेळाने पुढे नगारे वाजत असून व-
ध्यचिन्हांकित शूरसेनास घेऊन कुसीद,
चांडाल व इतर घेतात.)

कुसी०—चांडालहो! या राजपुत्राच्या पि-
त्याचा अंत या पुढच्या गाभाऱ्यांत झाला,
त्याचप्रमाणे याचाही त्याचठिकाणी वध
करावा अशी राजाज्ञा आहे, याकरितां
चलायला आंत घेऊन! (सर्व आंत जातात.)

वीरो०—(मूर्तिसमोर उभा राहून कुसीदास) तों
अधम कासिम यावेळीं इथे पाहिजे होता,
ह्मणजे सद्गुणी मनुष्य प्राणांतप्रसंगीही
कसे धैर्य वागवितात हे त्याच्या दृष्टीस
पडून त्याला आपणही तशाप्रकारे वागावे
असे वाटले असते!

कुसी०—राजपुत्रा! व्यर्थ बडबड पुरे कर!
तुझे बालिशवर्तन कासिमशहांनी पहावे
असे तुला वाटते, तर ती तुझी इच्छा उ-
दईक परिपूर्ण होईल! आतां या वेळीं
आज्ञेप्रमाणे तुझा शिरच्छेद करून तुझे
शिर व धड ही दोन्ही एका उंच काठीला
बांधून सर्व नगरभर फिरविण्यांत येतील
कांहीं काळजी करूं नको! आतां तुझा
अंतकाळ समीप आला आहे, याकरितां
तुला कोणाचे स्मरण करायचे असेल,
किंवा कोणाला कांहीं निरवायचे असेल,
तर तेवढे कर तुला मोकळीक आहे!

वीरो०—ज्या परमेश्वराचे निरंतर स्मरण करा-
वयाचे, तो माझ्या हृदयांत निरंतर जागृ-
त वास करीत आहे. याकरितां माझा वध
होण्यास माझी विलकुल हरकत नाही! हा
मी तयार आहे! जे दुष्ट, अधम, अनेक
पातकांनी विटाळलेले, त्यांनाच मात्र मृ-
त्युची भीति वाटत असते! मला अशा
प्रकारची विलकुल भीति वाटत नसून,
ज्या परमेश्वराच्या अगाध लीलेच्या योगे-
करून माझ्या वधाचा हा अकल्पित चम-

त्कार घडून येतो आहे, त्याची ती लीला सावधान चित्तेकरून पहाण्यास मी सदा तयार आहे !

कुसी०—अरे जारे, वाचाळा ! ह्या भल्याच गप्पा पुरे कर ! ह्या चांडाळांच्या तरवारी पहा अतितृषित होऊन तुझ्या रुधिराचे केव्हां पान करावयास मिळते ह्मणून उत्सुक झाल्या आहेत !—अरे, पहातां काय ? करा याचा एकदम शेवट नू काय ?

(इतक्यांत सुलोचना येते. बरोबर दोन तीन दासी आहेत.)

सुलो०—दासीनो ! यावेळीं मीं तुमचे मुळीं ऐकणार नाही ! अग खबरदार कुणी मला आडवाल तर ! मी जाणारच !—हे चांडालहो ! तुमच्या पायां पडते ! तुम्ही आपल्या तरवारीचा घाव या माझ्या मानेवर करा ! तुम्ही मला ठार मारा, परंतु या बाळाचे प्राण वांचवाच !

कुसी०—भलतेच ! वेडी कुठली ! अरे, कोणरे, हिला वेड लागले आहे, इला येथून घेऊन जा कसे !

सुलो०—काय ! तुम्ही मला घेऊन जाणार ?— नाही ! मी कधीं येथून जाणार नाही ! तुम्ही जबरदस्ती करून नेऊं पहाल, तरी मी येथून हलायची नाही ! मी याच ठिकाणीं पाहिजे तर धरणीलाही घट्ट आवळून धरून पडेन, परंतु मला नेण्याचे तुमचे सर्व यत्न विफल होतील ! हा पुत्र माझा आहे ! याकरितां याचा तुम्ही घात नका करू ! मी तुमच्या पायां पडते !

कुसी०—काय ह्मणतेस थेरडे ! हा पुत्र तुझा ?

सुलो०—कुसीदा ! ईश्वरसाक्ष सांगते ! हा पुत्र माझा ! माझा बाळ शूरसेन तो हाच ! बाळा !

येरे ! मला तुला एकदांची कडकडून भेटू दे !

कुसी०—हा मोठाच स्वमत्कार ! चांडालहो ! तुम्ही या वध्याला संभाळून येथेच रहा ! कोणासही येथून फिरकू देऊं नका ! मी कासिमशहांकडे जाऊन त्यांना हा सर्व प्रकार कळवितों ! (निघून जातो.)

सुलो०—बाळा ! इकडे परत तुझ्यानें कसें रे येववले ? बाळा ! अशी सुंदररूपसद्गुणसंपत्ति आजपर्यंत रक्षण केली, त्याचे हेंच कारे फळ ? त्यांच्या योगाने तुझ्या या जननीस आनंद व्हावा, तसें न होतां तींच या हतभाग्येच्या दुःखास कीरे कारण होत आहेत ! हाय हाय !

शूर०—माझीं मातापितरें कोण याविषयीं आजपर्यंत मला मुळींच कशी ती माहिती नाही, तथापि हे अनिवार शोकाश्रु व भीतीला लवमात्र न जुमानणारे हे प्रेमाचे उद्दाम कळोळ यांच्यावरून ही माउली माझीच जननी असून तिला मजकरितांच इतके दुःख होतें आहे असें खचित वाटते !—(घाडकन तिच्या पायां पडतो, ती त्याला कडकडून मिठी मारून उठविते.) एकूण अशा प्रसंगीं तरी आई ! मला तुझे दर्शन झालें अं ?—आई ! मी केवढा धन्य !— एकूण मीच तुझा वत्स ?

सुलो०—बाळा ! तूच—तूच माझा वत्स ! आणखी तुझा चेहेराही प्रत्यक्ष प्राणनाथांसारखाच, व सद्गुणही तसेच ! बाळा ! बाळा ! मला सगळी हकीकत कळू दे ! त्या सद्गुणी शांतिवर्ष्यासहवर्तमान तूं कसा राहत होतास, त्या निर्जन प्रदेशांत तुझे रक्षण, तुझे संगोपन, त्यानें कसें केले,

तुला निरंतर नीतिमार्गापासून व सदाचरणापासून न ढळण्याविषयी त्याने कसकसा सदुपदेश केला, हे तूं मला एकूण एक सांग! वाळा! उशीर लावूं नको! तुझ्या तोंडचा एकेक शब्द एकायला ही जननी पहा कशी अत्यंत तृपित झाली आहे!

शूर०—हे विचित्रलील प्रभो! तुही माया खरोखरी अतर्क्य आहे! आज माझ्या जन्माचें सार्थक झालें! केवढा हा चमत्कार! अगदीं मरणकाल समीप येऊन पोचिपर्यंत मातेचें दर्शनही नसून शेवटीं मातेचें दर्शन व्हावें, व तीही सकल सद्गुणांची मूर्ति व प्रत्यक्ष दुःखावेगसमयीं ही अत्यंत धीरप्रकृति असून, अंत व्हावयाचा तो तिने मिठी मारली असतांनाच व्हावा, याहून जास्ती भाग्य तें कोणतें?

(कासिम, कुसीद व मणिपाळ येतात.)

कासि०—अरे, ती अजागळ स्त्री कुठें आहे, जी आपल्या अनिवार्य उद्दाम शोकानें माझ्या आज्ञेप्रमाणें वर्तन होण्यासही अडथळा आणिते?—अरे कायरे गुलामानो! असे मढासारखे पहात काय राहिलां? माझ्या आज्ञेशिवाय तुहीं या दोघांना काय लक्षण भेटूं दिलें? अरे—करा करा—दोघांना निराळीं करा, न् हिला नेऊन कोठें तरी अंधार कोठडींत कोडून ठेवून खुशाल हवी तितकी रडून डोकेंही फोडून घेऊंदा! पहातां काय ह्या अविचारी पोरानें आत्तांच्या आत्तां मजसमक्ष गर्दन उडवून टाका पाहूं?

सुलो०—हे अरबा! मी तुझ्या पायां पडूं नये पण पडतें! तुजपुढे पदरही पसरतें, तूं

माझे लक्षणें सगळें ऐकून घे! मी या ठिकाणीं प्रत्यक्ष या परमेश्वरमूर्तीपुढें उभी आहे, व या मूर्तीचीच शपथ घेऊन सांगतें कीं हा माझाच पुत्र आहे! याच्या निष्ठुर जनकांस इकडे बोलावून आणीव! कां कीं तेच तुला भलतीच गोष्ट समजावून देऊन फसवित आहेत! तुला खचित सांगतें, अगदीं तिन्हाइताचे प्राण वांचविण्याकरितां ते आपल्या स्वतःच्या बाळकास ही वधस्थानीं पाठविण्यास कबूल होऊन या हतभाग्य मातेस पुत्रमरणाचें असह्य दुःख देण्यासही मार्गें पुढें पहात नाहींत! पाहिजे तर त्यांनाच आणीव इकडे बोलावून!

(इतक्यांत मागून सिंहवर्मा येतो.)

सिंह०—माझ्या हृदयांत चोहकिडे भीतीचा संचार होत असून आतां माझी प्रिया सुलोचनाच बोलत असल्याचा मला मास झाला खचित!

कासि०—(त्याला पाहून) कायरे विश्वास घातक्या! आलास बरें झालें! दुष्टा अधमा! तुला आणखी एक वेळ विचारितो! बोल, हा हट्टी पोरगा कुणाचा कोण आहे?

सिंह०—हरहर! कासिमा! माझे हृदय आगोदरच चोहोकिडून शोकांनीं वेढून टाकिलें आहे, त्यांत आणखी भर कां बरें घालूं पाहतोस?

सुलो०—पुरे पुरे! प्राणनाथ! आतां हा बळेंच ओढून आणलेला हृदयाचा निष्ठुरपणा टाकून द्या! हा प्रत्यक्ष आपलाच बाळ असून तो आपल्या दृष्टीदेखत मरूं द्यावा हें तुलांला गोड तरी कसें वाटतें?

सिंह०—कासिमा! तूं इचे हे वेडगळ प्रलाप

ऐकत बसू नको ! तुला आपला क्रोधाग्नि विजवायचा आहे, तो याच्याच रक्तांत विजीव कसा !

सुलो०—हायरे हाय ! नारायणा ! आतां मात्र माझ्या पुत्राच्या जीवनाविषयी मी हताश झाले ! (मूर्छित होऊन पडते.)

शूर०—हे दैनदयाळ प्रभो ! या माउलीच्या जीर्ण कुडीचें तूच संरक्षण कर !—हे जुलुमी अधमा ! आतां बरीक तुजपुढें पदर पसरून मी मागणें मागतों कीं, तूं कृपा करून माझे प्राण घेऊं नको ! तुझ्या जुलुमी राज्यांत जिवंत राहून तुज अधमाचें जुलुमी वर्तन पहात रहाणें यांत विलकुल भूषण नाही हें मी पूर्णपणें जाणतो, तथापि या माझ्या प्रियजननीच्या दुःखित हृदयाचें समाधान करण्यास सांपडावें एवढ्याचकरितां मी ही तुजपाशीं प्राणभिक्षा मागत आहे !

कासि०—हे चोर सगळे येथून तेथवर लबाड आहेत ! त्यांनीं मला फसविण्याकरितां आजपर्यंत लबाड्या केल्या, तथापि आज हा खरा प्रकार बाहेर पडत आहे ! या स्त्रीचें या वेळचें वर्तन खचित कपटाचें नसून तिचा हा प्रचंड दुःखावेगच हा पोर तिचाच पुत्र असें माझ्या अंतःकरणाला निश्चित वाटवितो !

सुलो०—(सावध होऊन) अहो ! माझा बाळ कुठें आहे ? निर्दयानो ! तुझी त्याची आणि माझी ताडातोड नका करूं ! मला त्याल मिठी तरी मारूं द्या !—बाळा ! बाळा शूरसेना ! माझ्या बाहूंनीं तुला घट्ट वेष्टिलें असतां प्रत्यक्ष तुझ्या क्रूरबुद्धि जनकांच्यानेंही तुझी आणि माझी ताडातोड करवणार नाही

कासि०—हे स्त्रिये ! तुला खूळ लागलें आहे, व तूं व्यर्थ वडवड व शोक करते आहेस ! अंमळ शांत होऊन शोकाभ्रंचें परिमार्जन कर ! कारण, माझे ऐकशील, तर अजूनही कदाचित् तूं आपल्या पुत्राचे प्राण वांचवूं शकशील !

सुलो०—बोल बोल लौकर ! कोणच्या उपायानें मी आपल्या बाळाचे प्राण वांचवूं शकेन ?

कासि०—तुझीं सर्वांनीं मिळून जो या देशचा तोतया राजपुत्र दडवून ठेवला आहे, तेवढा माझ्या हवालीं करशील, तर तुझा पुत्र वांचतो !

शूर०—हे पूज्य माते ! या दुष्टाचें हें निंद्य व नीच भाषण तूं कधीं कधीं मान्य करूं नको ! तूं याच्या भाषणास मान द्यावास, यापेक्षां माझ्या शरीरावरील प्रत्येक जखमेंतून एकेक जीव निघून जाऊं लागेल, तरी तेंही पत्करेल ! माते ! इतकीं संकटें, इतके हाल, इतक्या आपत्ति भोगून जी तुझी आणि माझी गांठ पडली, तिचें खरें सार्थक होण्याला या सत्कार्यापायीं मी मेलोंच पाहिजे ! समजलीसना आई ?

कासि०—अरे आग लावा या पोराच्या मानीपणाला ! (एकीकडे कुसीदाशीं बोलत रहातो.)

सिंह०—परमेश्वरा ! तूं खचित खचित धन्य आहेस ! तुझ्या कृपेनें या वत्सासारखीं वीररत्नें या देशीं निपजतील, तर या देशाचें नष्टचर्य खचित अल्प कालांत संपून जाईल ! बाळा ! ये ! या तुझ्या वीरश्रीभरित देहाला या पित्याला कडकडून भेटूं दे ! (शूरसेनास आलिंगन देतो.)

कासि०—अरे घातक्या ! चोरा ! इतका वेळ खरा प्रकार लपवून ठेवून शेंवटीं झाला-स का एकदांचा कवूल ?

सिंह०—हे नीचा अरबा ! तूं मला दुःशब्दांनीं ताडन करितोस, तथापि माझे वर्तन मला दूषणीय न वाटतां उलटें त्यांत मी भूषणच मानितों ! हे भूषण मी नुसतें तुझ्यापुढेच मानीत नसून प्रत्यक्ष सूर्यचंद्रादि देवता, ही परमेश्वरमूर्ति, धर्म, दशदिशा इत्यादि सर्वापुढेही मानितों !

शूर०—परमेश्वरा ! तुझी धन्यता किती लक्षण वर्णावी ? शांतिवर्मजीनीं मला सांगितलें होतें कीं 'शूरसेना ! तुझा पिता कोण हे कळलें असतां तुझे तुला धन्य वाटण्याचीही कदाचित् पुढे मागे वेळ येईल !' ती वेळ हीच !

सिंह०—हे शूर वत्सा ! तुझा एकेक गुण पाहून माझ्या जिवाला जें समाधान व जो आनंद वाटत आहे, त्याचें मला वर्णनही करतां येत नाही. असे गुण तुझ्या अंगीं पाहून तुला कांहीं तरी योग्य वक्षीस देणें माझ्या हातीं पाहिजे होतें ! असो; परम न्यायी परमेश्वर, व तुझा अंतरात्मा हे तुला त्यांबद्दल उत्तम फळ देतील यांत संशय नाही!—प्रिये सुलोचने ! आतां या वत्साला मी आपला लक्षण कवूलही केले, इतःपर तुजवर माझा कांहीं राग राहिला नाही ! परंतु तुला एक गोष्ट सांगायची आहे, ती मजकडे पतिधर्म असल्यामुळे सांगतो !—

कासि०—काय लक्षणतोस ? थेरड्या गुलामा ! पतिधर्माची गोष्ट काढतोस ? ज्यानें प्रत्यक्ष राज्यकर्त्या राजाशीं विरोध केला, त्याला

धर्म हीं अक्षरें उच्चारण्याचाही अधिकार राहिला नाही ! मग त्याजकडे पतिधर्म तो कुठून येणार ? अशा मनुष्याला जनता आपणाहून बाह्यच समजते ! हे मूर्ख स्त्रिये ! माझे बोलणें लक्षपूर्वक ऐक ! हा नीच सिंहवर्मा ह्याचें आजपर्यंत तुजशी पतीचें नातें होतें, तें सर्व एकीकडे टाकून देऊन जर तूं मला हा संपूर्ण गूढ प्रकार काय आहे हे कळविशील, तरच तुझा पुत्र वांचेल ! बाकी हा राजभक्तिपराड्मुख थेरडा—हा न्यायासनापुढे मेलाच समज !

सुलो०—मेल्या दुष्टा ! कसें लक्षणतोस ? मी आपला गृहिणीधर्म विसरून प्राणनाथांशीं वेडमान होऊं ? मेल्या ! तूं मला कोण लक्षण समजला आहेस ? मी कोणी अरबाची बायको, कीं जिला सौभाग्याची परवा नाही, अशी असेनशी तुला भलतोच भ्रांति झाली आहे ? निर्लज्जा ! या सुलोचनेशीं असल्या अधम शब्दांचा उच्चार करण्यासही तुला कशी लाज नाही वाटली ? काळतोड्या ! तूं लक्षणतोसही गोष्ट मी कदापि कवूल करणार नाही ! माझ्या प्राणनाथांची जी वाट तीच माझी ! सत्कृत्याच्या पायीं आत्मां उभयतांचा नाशही झाला तरी पत्करला ! अनन्वित पातकाचरणें करून राज्यारूढ होण्यापेक्षां सदाचरणी राहून नाशही झालेला भूषणास्पदच आहे, समजलास ?

सिंह०—हे अमानुष अरबा ! आतां मात्र तुझ्या ऐश्वर्याची व सामर्थ्याची मीं मुळीच भीति वाळगीत नाही ! घे ! प्रत्यक्ष हा तात, ही आई, व हा पुत्र, तिघेही तुज

समोर उभीं आहों! आह्लांला तुझ्याने जेवढ्या
ह्मणून वेदना देववतील तेवढ्या दे ! आ
ह्मों त्या एकूण एक मोठ्या आनंदाने
सोसून सत्कीर्तिमार्गाचेच अवलंबन करूं,
मग त्यांत प्राण जावो की राहो !

कासि०—असें काय अधमांनो ! तर तुमचीं
आतांच शंभर वर्षे भरलीं ! अरे पहातां
काय ? पकडा या अधमांना, आणि तु-
हंगांतील अंधारकोठड्यांत निरनिराळीं
वंदोवस्तानें ठेवा ! तसाच धनपाळ कुठे
असेल त्यालाही तावडतोच पकडून आ-
णा, ह्मणजे त्याच्या पिसात्रोत्रर त्यालाही
यमसदनास पाठवितों !

मणि०—महासमर्थ खाविंद ! या दासाला
आज्ञा होईल, तर या दुष्टांचे हाल हाल
करण्याचें मजकडे सोंपवा ! मजपाशीं—
अनेक वेदनायंत्रे आहेत, त्यांचा प्रयोग
करून या दुरात्म्यांची दशा उडवून टाकतो !

कासि०—ठीक आहे, मणिपाला ! या दु-
ष्टांच्या तोंडून त्यांचे गुप्त हेतु एकूण एक
काढून घेतले पाहिजेत ! ते न निघतील, तर
मात्र माझा क्रोधाग्नि पेटून प्रत्यक्ष प्रलय-
कालच्या अग्नीसही मार्गे हटवील ! तुह्मी
नीट यत्न करा, तो न साधेल तर माझ्या
संपूर्ण सैन्यानिशीं त्या पंचगांग प्रांतावर
चाल करून त्याला धुळीस मिळवून त्या
ठिकाणीं राजबीज ह्मणून राहूं देणार ना-
हीं, तेव्हांच हा कासिम परत येईल !

(रागानें निघून जातो.)

कुसी०—मणिपाला ! तूं या अधमांना घेऊन
जा ! सिंहवर्ग्या ! तुझी स्वारी माझ्या ता-
व्यांत ! चल !

सिंह०—खुशाल ! मी मोठ्या आनंदानें येतो !

वत्सा ! या आपत्प्रसंगीं तूं डगणार नाहीं-
स अशीं माझी पूर्ण खातरी आहे !—प्रिये !
तूं मात्र या प्रसंगीं धैर्य सोडूं नको !
न्यायी परमेश्वर फक्त आपणा सर्वांचें
सत्व पहातो आहे, तो अखेर आपला
जयच करील ! (कुसीदासहवर्तमान जातो.)

सुलो०—काय ? वाळा ! तूं मला मिळालास
न मिळालास, इतक्यांत तूं मजपासून चा-
लास ना ! (रक्षक त्यास नेऊं पहात असतां
त्यांच्याशीं झटपटत रहाते.)

शूर०—हायहाय ! आई ! तुझी सुटका कर-
ण्यास एकूण मी असमर्थ झालों अं ?—हे
अमानुष दुष्टांनो ! तुह्मी इची आणि
माझी ताडातोड करणार काय ?

(रक्षक त्यास ओढून नेतात.)

सुलो०—हाय हायरे वत्सा ! तूं मला अंतर-
लास, आतां बरीक या अधम नीचांनीं
माझें सर्वस्व हिरावून घेतलें खचित ! आतां मी
कशाकरितां ह्मणून भ्यावे ? या वत्साचें
माझ्या पोटीं जनन झालें, संकटसमयीं
त्याची सुटका करण्याकरितां मी धांवूनही
आलें, यापेक्षां मज अवलेच्या हातून
जास्ती तें काय होणार होतें ?—असो;
आतां त्याचा नाश होणार हें तर ठरलेंच,
याकरितां मीही त्याच्या सद्गुणांचेंच अनु-
करण करीन ! त्या आणीबाणीच्या प्रसं-
गीं परमेश्वराचें नांव घेऊन जी शपथ वा-
हिली, तिचा अद्यापि भंग झाला नाही !
तसेंच त्या राजमूर्तीशींही विश्वासघाताचें आ-
चरण अद्यापि घडलें नाही ! तेव्हां इतः-
परही या माझ्या सद्गुणी वाळाचेंच अ-
नुकरण करून राजभक्तीस्तव आपल्या

प्राणांची आहुतिहा द्यावयाची हाच नि-
श्वय ! (सर्व जातात.)

अंक ४.

प्र० १-तुहंग.

(शूरसेन निगडवळ होत्साता भुईवर आडवा
पडला आहे, इतक्यांत अरबवेष घेत-
लेला वीरोचंस मणिपाळासह
वर्तमान येतो.)

मणि०—पहाराज ! तो पहा आपणावर आ-
लेल्या संकटांची यत्किंचित्ही पर्वा न
करितां कसा धरणीवर पडला आहे !
आपण याच्याशीं त्रोलणें सवरणें तें थोड-
क्यांच आटपतें घ्यावें !

वीरो०—चिंता नाही !

मणि०—राजन् ! आपण हें करतां आहां,
तरी पण काय असेल तें असो; माझ्या
अंतःकरणाला यावदल धास्तो वाटूं लागत
आहे !

वीरो०—मणिपाळा ! जास्ती बोलण्यांत कांहीं
अर्थ नाही ! तुला एकच गोष्ट सांगतो,
आतांची ही भेट होत असतां प्रत्यक्ष मृत्यु-
ही येणार असला तरीही चिंता नाही !
मी भेट घेणारच !

मणि०—आज्ञा. (जातो.)

(वीरोचंस शूरसेनाजवळ जातो.)

शूर०—अरबा ! तुला काय पाहिजे? तूं कशा-
करितां येथे आलास ?

वीरो०—हे उदार तरुण पुरुषा ! ऊठ ! असा
निजुं नको ! मी ज्या कामाकरितां आलों
आहे, तें काम असे तसें नाही ! तें अत्यंत
महत्वाचें आहे !

शूर०—(खडबडून उठतो.) बोल. तुझे काय का-
म आहे ?

वीरो०—हे वीर व उदार पुरुषा ! तूं कदाचित्
असें समजत असशील कीं, तुहंगासारख्या
या भयाण जाग्यांत अरबवेषी जे लणून
येतील, ते सर्व दुष्ट व हरामखोर घातकीच
असतील, पण ही समजूत व्यर्थ आहे ! या
ठिकाणीं आजपर्यंत असंख्य घातुक कृत्ये
झाली आहेत, तथापि या ठिकाणीं मी जो
आलों आहे, तो निर्मळ मनानें आलों
आहे ! हा मी बाह्यात्कारी अरब दिसतो
आहे, तथापि आंतून तुजप्रमाणेच सिंधु-
जननीचाच पुत्र आहे !

(छतीनें लावलेली दाढी त्यास काढून दाखवितो.)

शूर०—तूं दाखवितोस प्रत्यंतर, यावरून तूं
सिंधुपुत्र असावास अशी माझी खातरी
होते, व तुझ्या नेत्रांकडे पहातां त्यांमध्येही
विश्वासघातीपणाचें कांहीं चिन्ह दिसत
नाहीं, याकरितां काय बोलणें असेल तें
खुशाल बोल !

वीरो०—तुझी वीरश्रीचीं अलौकिक कृत्ये ऐक-
ल्यापासून माझ्या मनांत तुजविषयीं बहु-
मान उत्पन्न झाला आहे; व एवढ्याचक-
रितां जो वीर उदार पुरुष आपल्या रा-
जाकरितां आपले प्राणही देण्यास सिद्ध
झाला, त्याची आपली प्रत्यक्ष ओळख क-
रून घ्यावी या हेतूनेच मी येथें आलों आहे !

शूर०—एकूण मी केलेलें कस तुला मानवलें
तर ?

वीरो०—मानवलें कीं नाही याविषयीं प्रत्यक्ष
परमेश्वरच माझा साक्षी आहे ! हे वीर-
पुरुषा ! तुला आणीक तर काय सांगूं ? तुझे
अद्भुत अलौकिक वर्तन, व तुझी वीरश्रीभरित

कृत्ये मनांत आणितां तुला बंदांतून मुक्त करून तुझ्या ठिकाणी स्वतःच बंदिवान होऊन रहाण्याविषयीही मी उतावीळ झालो आहे !

शूर०—हे उदार पुरुषा ! तूं मजविषयी जी स्नेहबुद्धि दर्शवीत आहेस, तिचे मी अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करतो ! व इतःपर तुला मी माझा अत्यंत जिवलग स्नेहीच समजत जाईन !—बरे, पण मित्रा ! मला एक मोठा चमत्कार असा वाटतो कीं, परशत्रु या देशीं येऊन त्यांनीं या देशच्या संपूर्ण वैभवाची तर काय, पण संपूर्ण सद्गुणांचीही राखरांगोळी करून टाकिली, व आतां जिकडे पहावे तिकडे हांजीहांजी करणारे व स्वकार्यसाधु मात्र लोक दृष्टीस पडतात, असें असतां त्यांमध्ये तूच आपल्या देशाचे पूर्व वैभव व त्यांतील सद्धर्म आणि नीति यांची ओळख अद्यापि कसा विसरला नाहीस ? घटकाभर तेही एकीकडे ठेविले; तथापि या तुहंगासारख्या भयाण जागीं, त्यांतूनही अंधार कोठडीत, मजसारख्या यःकश्चित् आसन्नमृत्यु भिकारज्याची मुद्दाम भेट घेण्याकरितां आलास हे कसे काय ?

वीरो०—भलतेच ! तुला आसन्नमृत्यु ल्हाणून कोण ल्हाणतो ? तुला खचित सांगतो, तू या दुष्टाच्या हातून मरणार नाहीस ! वीरोत्तंस महाराजांचे माझ्या तोंडून तुला असें सांगणें आहे कीं,—

शूर०—काय ? वीरोत्तंस महाराजांचे सांगणें आहे ल्हाणतोस ?—अहाहा परात्परा जगदौशा ! नारायणा ! धन्य आहेस !—हे वीरपुरुषा ! काय ल्हाणतोस ? वीरोत्तंस महाराज कोठे आहेत ?

वीरो०—त्यांच्याबद्दल तुला चिंता करणें नलगे ! ते जवळपास सुरक्षित असून, एकादा आकर्षण धनुष्य ओढून सोडिलेला बाण जसा अदृश्यरूपानें संचार करितो, त्याप्रमाणें याक्षणीं ते अदृश्य संचार करित आहेत ! एवढेच नव्हे, तर माझ्या तोंडून ते असेही तुला कळवीत आहेत कीं, तुझे संपूर्ण सद्गुण आपण पूर्णपणें ओळखीत असून, त्यांजबद्दल आपल्या अंतःकरणांत पूर्ण प्रीति व पूज्यबुद्धि वाप्त करित आहे ! एवढेच नव्हे, तर ते प्रत्यक्ष परमेश्वराची शपथ घेऊन असेही ल्हाणत आहेत कीं, तुजसारख्या निःसीम राजभक्ताला मरूं देण्यापेक्षां प्रत्यक्ष आपण होऊन प्रकट होऊन तुझे ऐवजीं स्वतःच अवदानही पडणार !

शूर०—काय ! वीरोत्तंस महाराज मजकरितां मरणार ? यःकश्चित् क्षुल्लक अधमाधम मी, त्या मजकरितां ते स्वतःच्या जीवावर उदार होणार ? मित्रा ! तूं कोणीही अस, तुझे नांवही अद्यापि मला कळलें नाही, तथापि तुझ्या पायां पडतो, माझी एवढी विनंती कृपा करून त्या राजमूर्तीस कळीवच ! माझ्या प्रस्तुतच्या स्थितीबद्दल मला यत्किंचित्ही खेद अगर विषाद वाटत नाही ! मी मेलों तर फार तर एक क्षुद्र कीटक मेल्या एवढेच काय तें होईल ; परंतु या राजमूर्तीची जर तशी स्थिति झाली, तर त्यायोगे सिंधुदेशचें राजकुळ व त्याचें संपूर्ण वैभव यांचा अखेरचा विलयच झालासें होणार आहे ! याकरितां माझा त्यांना एवढाच निरोप कळीव कीं, मला खुशाल मरूं द्यावे, परंतु लक्षावधि प्रजाजनांचें हिताहित पहाण्याचा ज्यांकडे अधिकार, अशा आपल्या

प्राणांची आहुतिहा द्यावयाची हाच नि-
श्वय ! (सर्व जातात.)

अंक ४.

प्र० १-तुलंग.

(शूरसेन निगडवळ होत्साता भुईवर आडवा
पडला आहे, इतक्यांत अरबवेष घेत-
लेला वीरोत्तंस मणिपाळासह
वर्तमान येतो.)

मणि०-महाराज ! तो पहा आपणावर आ-
लेल्या संकटांची यत्किंचित्ही पर्वा न
करितां कसा धरणीवर पडला आहे !
आपण याच्याशीं बोलणें सवरणें तें थोड-
क्यांच आटपतें घ्यावें !

वीरो०-चिंता नाही !

मणि०-राजन् ! आपण हें करतां आहां,
तरी पण काय असेल तें असो; माझ्या
अंतःकरणाला याबद्दल धास्ती वाटूं लागत
आहे !

वीरो०-मणिपाळा ! जास्ती बोलण्यांत कांहीं
अर्थ नाही ! तुला एकच गोष्ट सांगतो,
आतांची ही भेट होत असतां प्रत्यक्ष मृत्यु-
ही येणार असला तरीही चिंता नाही !
मी भेट घेणारच !

मणि०-आज्ञा. (जातो.)

(वीरोत्तंस शूरसेनाजवळ जातो.)

शूर०-अरबा ! तुला काय पाहिजे? तूं कशा-
करितां येथें आलास ?

वीरो०-हे उदार तरुण पुरुषा ! ऊठ ! असा
निजून नको ! मी ज्या कामाकरितां आलों
आहे, तें काम असें तसें नाही ! तें अत्यंत
महत्वाचें आहे !

शूर०-(खडबडून उठतो.) बोल, तुझे काय का-
म आहे ?

वीरो०-हे वीर व उदार पुरुषा ! तूं कदाचित्
असें समजत असशील कीं, तुलंगासारख्या
या भयाण जाग्यांत धरबवेषी जे लपून
येतील, ते सर्व दुष्ट व हरामखोर घातकीच
असतील, पण ही समजूत व्यर्थ आहे ! या
ठिकाणीं आजपर्यंत असंख्य घातुक कृत्ये
झालीं आहेत, तथापि या ठिकाणीं मी जो
आलों आहे, तो निर्मळ मनानें आलों
आहे ! हा मी ब्राह्मणकारां अरब दिसतो
आहे, तथापि आंतून तुजप्रमाणेंच सिंधु-
जननीचाच पुत्र आहे !

(छतीनें लावलेली दाढी त्यास काढून दाखवितो.)

शूर०-तूं दाखवितोस प्रत्यंतर, यावरून तूं
सिंधुपुत्र असावास अशी माझी खातरी
होते, व तुझ्या नेत्रांकडे पहातां त्यांमध्येही
विश्वासघातीपणाचें कांहीं चिन्ह दिसत
नाहीं, याकरितां काय बोलणें असेल तें
खुशाल बोल !

वीरो०-तुझी वीरश्रीची अलौकिक कृत्ये ऐक-
ल्यापासून माझ्या मनांत तुजविषयीं बहु-
मान उत्पन्न झाला आहे; व एवढ्याचक-
रितां जो वीर उदार पुरुष आपल्या रा-
जाकरितां आपले प्राणही देण्यास सिद्ध
झाला, त्याची आपली प्रत्यक्ष ओळख क-
रून घ्यावी या हेतूनेच मी येथें आलों आहे !

शूर०-एकूण मी केलेलें कस तुला मानवलें
तर ?

वीरो०-मानवलें कीं नाही याविषयीं प्रत्यक्ष
परमेश्वरच माझा साक्षी आहे ! हे वीर-
पुरुषा ! तुला आणीक तर काय सांगूं ? तुझे
अद्भुत अलौकिक वर्तन, व तुझी वीरश्रीभरित

कृत्ये मनांत आणितां तुला बंदांतून मुक्त करून तुझ्या ठिकाणी स्वतःच बंदिवान होऊन रहाण्याविषयीही मी उतावीळ झाली आहे !

शूर०—हे उदार पुरुषा ! तूं मजविषयी जी स्नेहबुद्धि दर्शवीत आहेस, तिचे मी अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करतो ! व इतःपर तुला मी माझा अत्यंत जिवलग स्नेहीच समजत जाईन !—बरे, पण मित्रा ! मला एक मोठा चमत्कार असा वाटतो की, परशत्रु या देशीं येऊन त्याने या देशच्या संपूर्ण वैभवाची तर काय, पण संपूर्ण सद्गुणांचीही राखरांगोळी करून टाकिली, व आतां जिकडे पहावे तिकडे हांजीहांजी करणारे व स्वकार्यसाधु मात्र लोक दृष्टीस पडतात, असे असतां त्यांमध्ये तूच आपल्या देशाचे पूर्व वैभव व त्यांतील सद्धर्म आणि नीति यांची ओळख अद्यापि कसा विसरला नाहीस ? घटकाभर तेही एकीकडे ठेविले; तथापि या तुहंगासारख्या भयाण जागी, त्यांतूनही अंधार कोठडीत, मजसारख्या यःकश्चित् आसन्नमृत्यु भिकारज्याची मुद्दाम भेट घेण्याकरितां आलास हे कसे काय ?

वीरो०—भलतेच ! तुला आसन्नमृत्यु लपून कोण लपतो ? तुला खचित सांगतो, तूं या दुष्टाच्या हातून मरणार नाहीस ! वीरोत्तंस महाराजांचे माझ्या तोंडून तुला असे सांगणे आहे कीं,—

शूर०—काय ? वीरोत्तंस महाराजांचे सांगणे आहे लपतोस ?—अहाहा परात्परा जगदौशा ! नारायणा ! धन्य आहेस !—हे वीरपुरुषा ! काय लपतोस ? वीरोत्तंस महाराज कोठे आहेत ?

वीरो०—त्यांच्याबद्दल तुला चिंता करणे नलगे ! ते जवळपास सुरक्षित असून, एकादा आकर्ण धनुष्य ओढून सोडिलेला बाण जसा अदृश्यरूपाने संचार करितो, त्याप्रमाणे याक्षणी ते अदृश्य संचार करित आहेत ! एवढेच नव्हे, तर माझ्या तोंडून ते असेही तुला कळवीत आहेत कीं, तुझे संपूर्ण सद्गुण आपण पूर्णपणे ओळखित असून, त्यांजबद्दल आपल्या अंतःकरणांत पूर्ण प्रीति व पूज्यबुद्धि वाक्ष करित आहे ! एवढेच नव्हे, तर ते प्रत्यक्ष परमेश्वराची शपथ घेऊन असेही लपत आहेत कीं, तुजसारख्या निःसीम राजभक्ताला मरू देण्यापेक्षां प्रत्यक्ष आपण होऊन प्रकट होऊन तुझे ऐवजी स्वतःच अवदानही पडणार !

शूर०—काय ! वीरोत्तंस महाराज मजकरितां मरणार ? यःकश्चित् क्षुल्लक अधमाधम मी, त्या मजकरितां ते स्वतःच्या जीवावर उदार होणार ? मित्रा ! तूं कोणीही अस, तुझे नांवही अद्यापि मला कळले नाही, तथापि तुझ्या पायां पडतो, माझी एवढी विनंती कृपा करून त्या राजमूर्तीस कळीवच ! माझ्या प्रस्तुतच्या स्थितिबद्दल मला यत्किंचित्ही खेद अगर विषाद वाटत नाही ! मी मेलों तर फार तर एक क्षुद्र कीटक मेल्या एवढेच काय ते होईल; परंतु या राजमूर्तीची जर तशी स्थिति झाली, तर त्यायोगे सिंधुदेशचे राजकुळ व त्याचे संपूर्ण वैभव यांचा अखेरचा विलयच झालासे होणार आहे ! याकरितां माझा त्यांना एवढाच निरोप कळीव कीं, मला खुशाल मरू द्यावे, परंतु लक्षावधि प्रजाजनांचे हिताहित पहाण्याचा ज्यांकडे अधिकार, अशा आपल्या

अमूल्य प्राणावर त्यांनी कदापि उदार होऊं नये !

वीरो०—(आपणाशीं) हे न्यायी दयाघन परमेश्वरा ! या वीर पुरुषाच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून मी मुकाट्याने निर्विकार कसे तरी रहावे ? हरहर ! अंतःकरणांतील प्रेम व कृतज्ञतावृद्धि यांचे उमाळे अश्रुद्वारा बाहेर पडूं पहाताहेत, त्यांचा अवरोध तरी कसा करूं ? (डोळ्यांतून अश्रु येतात.)

शूर०—अरे, हा काय चमत्कार ? हे पुरुषा ! तुझ्या नेत्रांतून हा अश्रुप्रवाह काय झणून येतो ! आणि तूं आपले उसासेही छपवूं पहातोस, याचें काय बरें कारण ? (आपणाशीं) या अंधाच्या जागेत जरी चांगले स्वच्छ दिसत नाही, तरी याला होत असलेल्या दुःखावरून हा कोणी साधारण मनुष्य नसावा असा तर्क होतो ! (उघडपणें) हे उदार पुरुषा ! बोल, तूं कोण आहेस ?

वीरो०—कसें झणतोस ? मी कोण आहे ?—हायहाय ! हे वीरपुरुषा ! तुला काय सांगूं ? माझ्या सारखा प्राणी हतभाग्य या धरित्रीतलावर एकही नसेल ! इतरांना दुःखे आहेत, व त्यांचा केव्हांना केव्हां तरी अंत होण्याचा संभव असेल; परंतु या हतभाग्याच्या दुःखांचा अंत झणून होणेंच नाही ! हा प्राणी स्वतः अत्यंत हतभाग्य आहे एवढेंच नाही, तर तसाच अत्यंत पातकीही आहे ! आपल्या एका जीवाकरितां दुसऱ्यांनाही दुःखांत पाडणारा याजसारखा दुसरा कोण अधम आहे ? हरहर ! हे वीर पुरुषा ! असा अत्यंत हतभाग्य व अत्यंत पातकी अधम प्राणी

वीरोत्तंस, तोच हा यावेळीं तुजपुढें उभा आहे !

शूर०—काय ? वीरोत्तंस महाराज आपणच ! वीरो०—ज्या हतभाग्याला सर्वजण राजाची पदवी देताहेत, तो हतभाग्य हाच रे हाच ! हायहाय ! ज्यावेळीं मी नुकता सिंहवर्म महाराजांचा पुत्र झणूनच आपणास समजत असें, त्यावेळीं मी किती सुखी होतो ! त्यावेळीं नुसत्या संसारकृत्यांकडेच काय तें लक्ष पुरवून, ज्या पूज्यपुरुषाला मी आपला पिता झणून समजत असें, त्याच्या वर्तनानुसार आपणही वर्तन करावे, एवढेंच कायतें मजकडे असे ! परंतु आतां—

शूर०—(आपणाशीं) हा पुरुष आपणाला वीरोत्तंस महाराज झणून झणवितो, व तें माझ्या अंतःकरणाला खरेही वाटतें ! (उघडपणें) महाराज ! आपण जर वीरोत्तंस महाराज खरे असाल,—व या वेळीं माझ्या चित्तालाही आपणच ते असें वाटूं लागतें आहे,—तर महाराज ! या संपूर्ण राष्ट्राचें कल्याण अगर अकल्याण करण्याचा अधिकार आपणाकडेच आहे !

वीरो०—काय झणतोस ? राष्ट्राचें कल्याण कोण मी करणार ? हर हर ! मला जें इतकें अपरिमित दुःख वाटत आहे तें एवढ्याकरितांच ! कारण काय पहा, ही सर्व लढाई उत्पन्न झाली मूळ माझ्याकरितां ! या सर्व देशांतील लक्षशः शूर लोक मेले कोणाकरितां, तर मज एकट्याकरितांच ! सिंहवर्म महाराज व सुलोचना मातुश्री यांना कारागृहांत घालविण्यास कारण कोण, तर मीच ! ज्यांनीं लहानपणापासून माझे संगोपन केले, त्यांना तुरुंगांत अंधार

कोठडीत पौंचविणारा अधमात्रम हा मी !
हायहाय ! हा वीरोत्तंस राज्याधिकारावर
येऊन आपल्या प्रजाजनांस कोणते हेंच
सुख देणार ? स्वतः भीरुजनांप्रमाणे गुप्त
राहून, आपमतलबासाठी तुला व तुझ्या
माता पितरांना खुशाल कारागृहांत पडलेले
पहावे; फार तर काय, त्यांचा अल्प का-
ळांतच घात होणार असतां त्यांचीही मु-
काळ्याने उपेक्षा करून लपून आसावे, व इतकें
करून शेवटी आपणास राजा लपवून
घ्यावे, यापेक्षा दुसरा अधमपणा तो को-
णता ? व अशा अधमापासून प्रजेने सुख
तरी कसे चितवे ?

शूर०—महाराज ! आपण खचित कांहीं तरी
भ्रमांत पडलां आहां ! नाही तर आपण
ज्यांकरितां शोकाकुल होत आहां, त्या गो-
ष्टींचा क्षणमात्रही विचार मनांत आणा-
यलाच नको आहे !

वीरो०—असें कसें लणतोस बरे ? मला तर
खातरीनें असें वाटते कीं, ब्रह्मदेवानें या
वीरोत्तंसाच्या कपाळीं इतःपर दुःखांशि-
वाय दुसरें कांहीं देखील लिहिलें नाहीं !
कारण तसें जर नसतें, तर तूंच नीट वि-
चार करून सांग, कीं ज्यांनीं ज्यांनीं मज-
विषयीं अप्रतिम स्नेह, दया, भक्ति, सौ-
जन्य हींच निरंतर प्रकट केलीं, त्यांच्या-
वरच खुद्द प्रसंग येऊन गुदरला असतां
त्यांचें रक्षण करण्याचें यत्किंचित्ही साधन
या हतभाग्यापाशीं नसावे ?

शूर०—महाराज ! आपण असे विनाकारण
शोकाकुल काय लपून होतां ? अजून
काय शालें आहे ? हे सामर्थ्य आपल्या-
अंगीं आज नसलें, तरी तें पुढें केव्हां ना

केव्हां तरी आल्याशिवाय रहाणार नाहीं !
वीरो०—हे बोलणे व्यर्थ आहे ! मला सामर्थ्य
येणार, तें केव्हां ? तुझा, आणि तुझीं पूज्य
मातापितरें, जीं थोड्या काळापूर्वीं माझीं-
ही मातापितरें लपून मी समजत होतो, त्यांचा,
अंत झाल्यावर ! धिक्कार असो !
धिक्कार असो ! असें होण्यापेक्षां प्रत्यक्ष
या देहांतच—अगर त्या दुष्टाच्या तरी कंठ-
नालांत—तरवार भोंसकतां आली असती,
तर किती बरे चांगले होते ?

शूर०—महाराज ! आतां मात्र आपण योग्य
बोललांत ! आपण सदा सर्वकाळ त्या दुष्ट
अरबाचा सूड उगविण्याच्या विचारांत अ-
सावे हेंच योग्य ! व याकरितांच मी ल-
णतो, आपण इतर विचार मनांत आणूंच
नयेत ! महाराज !—हरहर ! हा सर्व विचार
आपण एकीकडे ठेवून या भयंकर ठिका-
णीं काय लपून येणें केलेंत ? महाराज !
हे ठिकाण मोठें वाईट आहे, व या ठि-
काणीं कोणत्या वेळीं काय दगा होईल
याचा कांहीं नेम नाहीं !

वीरो०—तूं लणतोस हा प्रकार कसाही असला,
तरी प्रयत्न सिंहवर्म महाराजांचें घरचें
घर सबंध बसण्याचीच वेळ आली असतां,
त्याबद्दलची यत्किंचित्ही परवा मनांत न
धरितां मी अधमपणानें आपल्यापुरताच
विचार करित राहून कोठें तरी तोंड काळें
करण्या जोगा नीच मी असेन असें
तुला वाटते काय ? हे उदार पुरुषा !
खचित खचित, तुझे इतक्या हलक्या प्रतीचे
विचार असतील असें मला तर नाहीं
वाटत !

शूर०—महाराज ! आपण या भयाच्या स्थळीं

इतःपर राहूं नये ! आपल्या स्वतःच्या प्राणांची आपण किंमत ओळखीत नाही, तथापि खचित सांगतो, आपण त्यांविषयी अधिक विचारच केला पाहिजे ! तसेच, आपले महात्मे, पुण्यकर्मे, महान् पराक्रमी पूर्वज, यांच्याही योग्यतेचा विचार आपण मनांत आणिला पाहिजे !

वीरो०—तू लक्षणतोस, त्याप्रमाणे सर्व विचार मनांत आणिला ! माझ्या पूर्वजांच्या अंगी जो महात्मतेचा सद्गुण होता, तो जर मजमध्ये नाही, तर त्यांच्या वंशीं माझे जनन झाले असूनही व्यर्थ हेच खचित ! असो; आतां तुला एकच सांगतो, तू मला भीतीच्या पुष्कळ गोष्टी सांगितल्यास, तरी मी त्यांची परवान करितां, येथेच राहून ही रात्र संपण्याचे पूर्वीच, अपराधांनीं विटाळलेल्या या भिती फोडून व तुझ्या या दुष्ट विड्या तोडून तुला बंधमुक्त करीन ! यांत काडीमात्र अंतर होणार नाही !

(इतक्यांत मणिपाळ येतो.)

मणि०—आतां अधिक बोलत वसण्यास सवड नाही ! महाराज ! आपण येथे क्षणभरही अधिक रहाल, तर काय संकट कसे येईल याचा नेमही सांगतां येणार नाही !

वीरो०—मणिपाळा ! त्याविषयी काळजी करणे नलगे ! मी असा बेमालूम वेष बदलला आहे कीं, माझा कोणासही यत्किचित् देखील संशय येऊं शकणार नाही !

(इतक्यांत वऱ्हेर वऱ्हेर वाजल्याचा आवाज ऐकूं येतो.)

शूर०—हा एकदम कशाचा आवाज ऐकूं येतो वरें ?

मणि०—वरती वाड्यांत गाणे बजावणें वगैरे

चाललें असून त्याचाच हा मोठ्याने आवाज ऐकूं येत आहे !

वीरो०—असें काय ? एकूण त्यां दुष्टास जयप्राप्ति झाली, त्याच्या आनंदांत स्वारी गढून गेली आहे ! काहीं चिंता नाही ! थोडक्याच वेळांत या आनंदाची परिसमाप्ति होऊन हा अधम नष्टप्राण होऊन पडेल ! मणिपाळा ! माझा बेत सर्व जमून येण्याचा रंग दिसतो आहे ! जागोजाग वीरांची गुप्त ठाणीं तयार आहेत !—हे वीरा ! हा प्रभाव सर्व तुझ्या त्या पूज्य पितृचरणांचा ! त्यांनींच आजचा हा व्यूह मूळ मनांत आणून त्याला रेघारूपास आणिलें ! वर यावेळीं गाण्या बजावण्याची चैन चालली आहे, पण हे लोक अंमळशाने कैफाने गुंग होऊन गेले लक्षणजे मग सगळी चैन जागचे जागीच राहिल !

मणि०—महाराज ! संपूर्ण तयारी कडेकोट झाली आहे ! आपल्या पक्षाचे सर्व वीर पूर्वी ठरलेल्या ठिकाणीं जमले असून, सूचना होण्याचाच कायतो अवकाश, तीं केव्हां होते याचीच मुकाब्यानें वाट पहात आहेत !

शूर०—असें काय ? तर हे दुष्टा कासिया ! तू असाच चैनीत दंग होऊन रहा, लक्षणजे तिथे सुख तुला चांगलें निरंतर उपभोगायला मिळेल !

वीरो०—तो आजच्या रात्रीतून जिवंत राहिल तेव्हांची पुढची गोष्ट ! कुसुंवा, भांग, गांजा इत्यादिकांच्या सेवनांत त्या दुष्टाचे सरदार व इतर अनुयायी अगदीं मग्न होऊन गेले आहेत !—अरेरे दुष्टा ! तू काय समजला आहेस ? अल्प काळांतच तुझे चंदन

करून तुला कोल्ह्या कुत्र्यांच्याच भक्ष-
स्थानी पाडतो !

माणि०—(पाहून) हां, आतां मात्र हें बोलणें
पुरें झालें पाहिजे ! कारण तो कुसीदा
या इकडेच येत आहे ! याकरितां महारा-
ज ! आपण हुशारीनें सावध रहावें !
(वीरोत्तंस दडून रहातो.) (इतक्यांत कुसीदा
येतो, त्यास) हा आपला कैदी संभाळा !

कुसी०—तिकडे सुलोचनेनें रडण्याचा आकांत
करून सोडला आहे, याकरितां कासिम-
शहांनीं याला तिजकडे घेऊन जाण्यावि-
षयी आज्ञा केली आहे !

शूर०—धन्य आहे ! अरे, चल, मला घेऊन
चल ! मातेचें समाधान केव्हां करीन असें
मला झालें आहे !

वीरो०—(लपल्या जागीं आपणाशीं) याचा काय
बरे अर्थ ? त्या दुष्टाचा इरादा कांहीं भ-
लताच असावा असें धोरण दिसतें !

(कुसीदाची आपणाकडे पाठ असतां परस्पर
निघून जातो.)

कुसी०—आतां या शूरसेनाला त्याच्या आई-
कडे नेऊन पोचविलें असतां तो तिच्या
गळ्याला कडकडून मिठी मारील, व ति-
च्याशीं प्रेमानें बोलूं लागेल ! अशा स्थि-
तींत दोघांना निरनिराळें केलें लणजे
सुलोचना निरुपाय होऊन शोक करूं
लागेल, व अशा युक्तीनें सगळें भांडवल
तिच्या तोंडून आपोआप बाहेर पडेल !
(बाहेर पडूं लागतो, इतक्यांत कासिम आंत येतो,
(त्यास पाहून) काय सरकार ?—सरकार ! या
वेळीं लहलहें लणजे आपली स्वारी सुखा-
नुभवांत दंग व्हावयाची, असें असतां आ-
पण या भयाण जागेकडे येणें केलें हें कसें ?

कासि०—काय सांगूं कुसीदा ! या वेळीं मला
स्वस्थता विलकुल कशी ती वाटत नसून
माझा अंतरात्मा संपूर्ण अंधकारमय
झाला आहे ! आज मी एवढा जय मिळ-
विला, परंतु जोंपर्यंत तो भितरा झारटा
लपून छपून आहे तोंपर्यंत तो जय मिळून
आणि न मिळून व्यर्थच ! हा दुष्ट पोर
चोरच्या सर्पाप्रमाणें कोठें दडून बसला
आहे, यामुळें माझ्या सर्व आनंदाचा पहा
कसा विरस होऊन गेला आहे !

कुसी०—सरकार ! इतको पंचाईत करीत
बसण्यापेक्षां मला वाटतें, सिंहवर्मा, सुलो-
चना व त्यांच्या पक्षाची जी लणून मंडळी
आपल्याला वाटते, त्या सर्वांचा एकदम
शिरच्छेद करून टाकावा लणजे फटकट
मिटली ! आपल्या शत्रूंचा सर्व जोर काय
तो सिंहवर्मावर, याकरितां त्याचीच
कत्तल झाली लणजे सर्व आटोपलें !

कासि०—कुसीदा ! असें नव्हे ! सिंहवर्माचा
घात केल्या असतां त्यापासून आपली भ-
याचीं कारणें कमी न होतां उलटी वृद्धि-
गतच होणार ! कारण काय लणशील,
तर त्यानें जी कांहीं मसलत योजिली
आहे, ती त्याचा अंत झाला असतां त्याची
त्याजवळच राहून जाईल !—दरें तें असो;
तूं गेला होतास सिंहवर्माकडे ? तर मग
त्याच्या बदलचें कसें काय ? आहे कांहीं
बळण्यासारखें वाटतें ?

कुसी०—बळण्याचें नांव नाही ! एवढेंच नव्हे,
तर जणों काय ढगांनीं आच्छादिलेला सूर्य
वर्धच ढगांतून बाहेर निघून प्रकाशमान
व्हावा, अशा प्रकारें त्याचा चेहेरा राहून
राहून प्रफुल्लित दिसूं लागतो ! मीं

आपल्याकडून हवा तितका यत्न केला, तथापि, त्याच्या तोंडून धिक्काराशिवाय एक शब्दही कसा तो निघाला नाही !

कासि०—अरेरेरेरेरेरेरे ! हा अधम लौकर मरतां उपयोगी नाही ! याला असाच कुजत कुजत मरत ठेवला पाहिजे !

कुसी०—सरकार ! एक गोष्ट सुचवावीशी वाटते, पण ती माझी मलाही गौणच वाटते ! तथापि आज्ञा असेल तर सुचवितो !

कासि०—खुशाल सुचवि !

कुसी०—आज्ञा. सरकार ! या अधमाची बायको सुलोचना निरंतर दुःख करून इतकी खप्पड झाली आहे, तथापि तिचे वय पस्तीस छतीशीजवळ आहे ! निदान तिची चाळिशी तरी उलटून गेली नाही ! याकरितां मला वाटते, तिला पट्टराणीकरण्याची भुलवणी लावून तिजशीं जर सरकारांनीं गोड गोड व्यवहार करण्याचे हलकेच लालूच दाखविली, तर अल्पप्रयत्नांनीं ती कबूल होईल, व आपणाला सर्व प्रकार सांगेल !

वीरो०—भलतेच ! ही गोष्ट मला कदामानवायची नाही ! स्त्रियांच्या नादीं लागू आजपर्यंत अनेक पुरुष फसले आहेत, गजांत लक्ष्मीही हरवून वसले आहेत इतकें करूनही त्यांना स्त्रियांचें मनोगत नाही कळलें तें नाहीच ! तेव्हां त्यां कांहीं अर्थ नाही ! आणखी तशांतून विषयवासनेच्या संबन्धानें माझेदेखील उतवयच झालें आहे लक्षणप्यास चिंता नाही यासाठीं हा व्यर्थ नाद नकोच ! आरंभापासू माझा शिपाई बाणा ! नाही लणायल स्वस्तीशिवाय आजपर्यंत एकीवर बल

त्कार केला ! आतां तीही मरून गेली ! मरते समयी तिनें मला शाप दिले, ते मात्र माझ्या काळजाला सदा सर्वकाळ टोंचीतच आहेत, याकरितां पुनरपि ती वाट नको !

कुसी०—शाप देणें, शिव्या देणें हा बायकांचा स्वभावच आहे, यासाठीं सरकारांनीं अशांचें बोलणें अगदीं काळजालाच लावून घ्यावें हे माझ्या अल्पबुद्धीनें अंमळ—

कासि०—तें जाऊंदे ! त्यांत कांहीं जीव नाही ! कुसीदा ! माझ्या मनांत या अधमांचे हाल हाल करून कांहीं होईल निष्पन्न तर पहायचें आहे ! त्याप्रमाणें कार्यभाग न होईल, तर पंचगांग प्रदेशावर मी स्वारी करणार ! असो; तूं आतां जा, आणखी त्या थेरड्या चोराला इकडे घेऊन ये !

कुसी०—आज्ञा ! (जातो.)

कासि०—मी या दुष्टांचा इतका द्वेषच करीत आहे, तथापि काय यांचें हें लोकोत्तर धैर्य ! खचित खचित, या धैर्यातच त्यांच्या जीवाला अनुपम समाधान होत असेल ! असें समाधान या पातक्यांच्या जीवाला कशानें होणार ?

(इतक्यांत कुसीद सिंहवर्म्याला घेऊन येतो.)

कुसी०—हुकुमाप्रमाणें कैदी हजर आहे सरकार !

कासि०—हे अधमाधम थेरड्या ! तुझे तोंडही या नेत्रांनीं पाहूं नये इतका माझ्या मनांत तुजविषयीं तिरस्कार उत्पन्न झाला आहे ! तथापि कृतकर्मांचा तुला पश्चाताप झाला आहे कीं नाही हें पहावें. एवढ्याचकरितां मी तुला पुनरपि आपणापुढें आणविलें

आहे ! यासाठी अद्यापि नोट विचार कर ! तुला आता थोडका वेळ जगावयाचें आहे, याकरितां तेवढ्यांत आपल्या जीवाला काय पश्चाताप वाटवून घ्यावयाचा असेल, तेवढा वाटवून घे !

सिंह०—मूर्खा भरबा ! तुझ्या अन्यायी आज्ञा ऐकणें व तदनुसार वर्तन करणें हेंच अत्यंत अघोर पातक होय ! तूं अन्यायानें मला जी गोष्ट करावयास सांगत आहेस, ती करणें यासारखें अत्यंत अघोर नीच पातकच जगांत दुसरें नाही ! फार तर काय, तूं जी गोष्ट मला करावयास सांगत आहेस, ती करूं नको ह्मणून तुझ्या आवाजापेक्षाही अनंत पटींनीं प्रचंड आवाज माझ्या कानीं पडत आहे ! तो आवाज कोणाचा ह्मणशील, तर या सिंधुदेशच्या राजवंशातील जे पुरुष त्यां दुष्टानें गतप्राण करून टाकिले त्यांचा ! अधमा ! तूं समजत असशील कीं या लोकीं ते गतप्राण झाले ह्मणून ते वढ्यानें ते संपूर्ण विश्वालाही मुकले, तर ती चूक आहे ! त्यांचे अंतरात्मे अद्यापि कायम असून त्यांच्या मर्त्य कुडीस झालेल्या क्षतांची संवेदना अद्यापि जागरूकच आहे, व तशा स्थितीतच ते सकलचराचरानियामक जो प्रभु त्यांच्या न्यायासनापुढें उभे राहून तुज दुष्टाचा 'सूड ! सूड !' ह्मणून एकसारखे ओरडत असलेले माझ्या कानीं पडत आहेत !

कासि०—काय ह्मणतोस धेरड्या अधमा ! माझा सूड ?—दुष्टा ! मीं जें वर्तन केलें तें अन्यायाचें होतें कायरे ?—मूर्खा ! विचार कर ! विचार कर ! मी या तुमच्या देशीं आलों त्यावेळीं या ठिकाणीं आपआपसांत

द्वंद्व चालत असून त्यावालांचे सर्व लोक कसे जेरीस आले होते ! कृतघ्ना ! अशा स्थितींत मध्यें पडून मीं वेवंद पाच्छाई मोडून टाकून सर्वत्र एकछत्री राज्य केलें, याकरितां माझा सूड घ्यायचा कायरे ?

सिंह०—कसे ह्मणतोस दुष्टा ! तूं या देशची वेवंद पाच्छाई मोडून या ठिकाणीं एकछत्री राज्य केलेंस ? असें होतें तर अधमा ! आपल्या महाराजांच्या दाय्यादामागून प्रत्यक्ष यांचें हनन करण्याचें तुला काय बरें प्रयोजन होतें ? तसेंच दुष्टा ! तूं आलास त्या वेळीं तुला वेवंद पाच्छाई कोणची आढळली होती ? महाराज व त्यांचे दाय्याद यांचें एक द्वंद्व चाललें होतें, तथापि प्रजाजनांचें नुकसान त्यांच्या हातून कोणतें होत होतें ? यद्यपि त्या उभयतांचा कलह चालला होता, तथापि प्रजाजन आपआपल्या नित्य व्यवहारांत आनंदानें काळक्रमणा नव्हतेरे करीत ? महाराजांनीं प्रजांचे धर्म, त्यांचे आचार, त्यांचे उद्दीम धंदे, यांपैकीं कशाला तरी यत्किंचित्ही त्रास दिला होता काय ? अधमा ! नीचा ! तूं एवढी बढाई सांगून फुशारकी मिळवूं पहातोस, तर सांग, तूं येथें आल्यापासून प्रजाजनांस सुख तें कोणतें दिलेंस ? प्रजेच्या इव्याचा अपहार तर केलास ! त्यांच्यावर अनन्वित कर बसवून त्यांना जेर तर केलेंस ! विद्याकलांचा तर बहुतेक संपूर्ण न्हासच करून टाकिलास ! असंख्य प्रजाजन, जे कधीं कोणाच्या अध्यांत ना मध्यांत, त्यांस विनाकारण यमसदनास तर पांचविलेंस ! संपूर्ण देशांत जिकडे तिकडे हाहाकार, प्रसर्ही नव्या नव्या

विधवा, नवीं नवीं पोरकीं मुलें, हींच दृष्टीस पडत आहेत! अधमा!—

कासि०—दुष्टा! थेरड्या! बडबड पुरे कर! मी जे रांशय विचारितों, तेवड्यांचेंच निराकरण कर! तुझ्या अप्रांसगिक व निरर्थक बडवडीची मला जरूर नाही!

सिंह०—दुष्टा! अखेरं माझीच बडबड व्यर्थ, आणि तुझी नाही? आमच्या धर्माचाही उच्छेद करण्याचा तुज अधमाचा यत्न होता हें सगळेंच थोतांड एकुण? चिंता नाही! आज एकसहा वीस वर्षे झालीं, या सिंधुसर्वसहेल्या तुज दुष्टाचा भार असह्य झाला आहे! तूं त्या धर्मशील राजमूर्तींचा वध केलास, त्याबद्दल तुला अघोर प्रायश्चित्त भोगावें लागेलच लागेल! तुझा अंत ब्रह्मादिकांच्या हातूनही टळावयाचा नाही! दुष्टा! नीचा! अधमा! माझे बोलणें लक्षपूर्वक ऐकून थर थर कांपूं लाग! तूं जीं अधमाधमपणाचीं कृत्ये केलीं आहेत, तीं त्या न्यायी धर्ममूतिला पसंत नसून तुझा अल्पकाळांतच अंत होणार झणूनही त्या चित्रगुप्तानें अगोदरच लाल मडक रक्ताच्या शाईनें लेख लिहून ठेविला आहे! फार तर काय, या राजवाड्यांतील रत्नखचित भितीवर सुद्धां तीं अक्षरें स्पष्टपणें उमटलेलीं अल्पकाळांतच तुझ्या दृष्टीस पडतील!—पहा, त्या तिकाडे आकाशगितानाकडे पहा, त्यानवर तुज पाप्याच्या काळजाप्रमाणेंच सर्वत्र काळोख पसरत चालला असून, त्यांतून त्या

यमधर्माची स्वारी महिषारूढ होऊन तुजकडे येऊंही लागली आहे!

कासि०—वाचाटा! थेरड्या! तुझा तो यमधर्म, चित्रगुप्त इत्यादि चट सारे मी गुंडाळून ठेवितों! तुझ्या भागूवाईसारख्या पोकळ गप्फांनीं भिणारा मी मनुष्य नाही! गप्प वस आतां!—तिकाडे कोण आहे? कुसीद?

(कुसीद येतो.)

कुसी०—सरकार! काय आज्ञा आहे?

कासि०—पुत्रशोकानें एकसारखी वरळत असलेली ती थेरडी—तिला आतांच्या आतां इकडे घेऊन ये!—(सिंहवर्म्यांस) अधमा! तूं काय समजला आहेस? आतांच्या आतां तुझ्या संपूर्ण कुटुंबाचा विलय करून टाकितों! तुझ्या पुत्रांचें—नव्हे—तुझ्या दोन्हीही पुत्रांचें तुजसमोरच हनन करून टाकितों!—कुसीदा! जा धनपालालाही पुढें घालून घेऊन ये!

सिंह०—(हांसून) स्वारी! त्या गफका विसरा! धनपाल या वेळीं कोणीकडच्या कोणीकडे गुप्तपणें निघूनही गेला आहे!

कासि०—अधमा! तुझी जिव्हा शतखंड होवो!

सिंह०—सुशाल! परंतु धनपालाची काळजी त्या न्यायी परमेश्वरास आहे, तो त्याचें रक्षण करीलच करील! तुझ्या हातीं त्याला कदापि लागूं देणार नाही! (कुसीद जातो.)

कासि०—कसें झणतोस दुष्टा! माझ्या न्यायासनापुढें तूं त्याला येऊं देत नाहीस काय?—समजलों! समजलों! तूं त्याला त्या पंचगांग प्रदेशाकडे रवाना केलें आहेस, व पुनरपि बंडावा करविण्याचा तुझा विचार आहे!

१ 'सर्वसहा'—पृथ्वी. अशरश सर्व सहन करणारी, सर्व सोसणारी.

(कुसीद, रक्षक वगैरे सुलोचना व शूरसेन यांस घेऊन येतात.)

कासि०—अगे ए वेड लागलेले मूर्ख स्त्रिये ! अजून तरी हे वेड टाकून नीट शुद्धीवर ये ! तसे न करशील तर तुला अघोर यातना देऊन तुजकडून कवूल करवून घेईन ! पापिणी ! बोल ! बोल, कसे काय ?

सुलो०—घातक्या ! वरचेवर तीच तीच बड-बड करून काय फळ ! तुला एकच सांगते, प्रत्यक्ष परमेश्वरासमक्ष जी एकवार शपथ वाहिली, ती मी कदापि मोडणार नाही !

कासि०—पहा ! नीट विचार कर ! तुझा पुत्र जगविणे अगर मरुं देणे हे या वेळी—या क्षणी—तुझ्या हातांत आहे ! या वेळी नीट बोलशील, तर तो वांचतो, नाही तर मरतोच !

सुलो०—हे कालस्वरूप परमेश्वरा ! या वेळी तुझे ते उग्ररूप प्रकट करून या चांडाळाचा सत्यानास कर ! हा दुष्ट घातकी प्रत्यक्ष माझ्या प्राणनाथांच्याही जिवावर उदार होण्यास मला सांगत आहे, यासाठी याचे या क्षणीच निर्दोष करण्यास कदापि राहू नको !

कासि०—असे काय ? दुष्टे ! तुझा हट्ट अजून सुटत नाही ? ठीक आहे ! अरे, पहातां काय ? पकडा या पोराला, आणखी वेदनायंत्रांत घालून चांगला पिळून काढा !

सुलो०—थांब थांब ! अरबा ! तुला परमेश्वराचीच शपथ आहे ! तू आपणाला मानव लक्षण समजतोस, तर तू मला अगोदर पकड ! त्याला वेदनायंत्रांत घालण्यापेक्षा या त्याच्या मातेलाच त्या ठिकाणी घाल,

आणि तिच्या हतभाग्य जीविताचा अंत करून टाकू कसा !

(इतक्यांत रक्षक वीरोत्तंसास पकडून घेऊन येतात.)

वीरो०—(त्यांच्या हातून निसटून) थांबा थांबा ! चांडाळहो ! हात आटोपा ! खबरदार गुलामानो ! कांहीं दंगा कराल तर !

सिंह०—(त्यास पाहून आपणाशी) काय वीरोत्तंस महाराज ! हरहर ! आतां मात्र सिंधुराजकुळाचा निःसंशय विलय झाला !

कासि०—धनपाळा ! मला सांपडलास ! मज कासिमाच्या हातून प्राण वांचवून पळून जात होतास, नाही ?

वीरो०—मूर्खा अरबा ! प्रत्यक्ष तुझ्या राजपदाचा व प्राणांचाही ज्यांत संबंध, अशा कांहीं कामाकरितां मी आलो आहे !

सिंह०—अरवा ! या पोराला वेड लागले आहे ! तू याचे काय ऐकतोस ?

कासि०—चूप !—धनपाळा ! बोल, इथे कशाकरितां आलास ?

वीरो०—कासिमा ! अरे, तू आहेस कसल्या भ्रमांत ? तुझा घात करण्याविषयी अगदीं या—या—क्षणी देखील कारस्थान चालू आहे !

कासि०—कुणाचे कारस्थान ?

वीरो०—प्रत्यक्ष वीरोत्तंसाचेच !

सिंह०—वाळा धनपाळा ! अरे, तू हे बोलतो आहेस तरी काय ?

कासि०—फार उत्तम ! त्या वीरोत्तंसालाच माझ्या हवाली कर लक्षणजे तुझे प्राण वांचवितो !

वीरो०—अरबा ! हे क्षुद्र प्राण वांचविण्याकरितां तू समजतोस मी या ठिकाणी आलों ? नाही ! मी आलों तो तुला एवढीच विनंती करण्याकरितां

विधवा, नवीं नवीं पोरकीं मुलें, हींच
दृष्टीस पडत आहेत! अधमा!—

कासि०—दुष्टा! थेरड्या! बडबड पुरे कर! मी
जे संशय विचारितों, तेवढ्यांचेच निराक-
रण कर! तुझ्या अप्रांसगिक व निरर्थक
बडबडीची मला जरूर नाही!

सिंह०—दुष्टा! अखेर माझीच बडबड व्यर्थ,
आणि तुझी नाही? आमच्या धर्माचाही
उच्छेद करण्याचा तुज अधमाचा यत्न
होता हें समजेंच थोतांड एकुण? चिंता
नाहीं! आज एकसहा वीस वर्षे झालीं, या
सिंधुसर्वसहेला तुज दुष्टाचा भार अ-
सह्य झाला आहे! तूं त्या धर्मशील राज
मूर्तीचा वध केल्यास, त्याबद्दल तुला अघोर
प्रायश्चित्त भोगावें लागेलच लागेल! तुझा
अंत ब्रह्मादिकांच्या हातूनही टळा-
वयाचा नाही! दुष्टा! नीचा! अधमा!
माझे बोलणें लक्षपूर्वक ऐकून थर थर
कांपूं लाग! तूं बर्ही अधमाधमपणाचीं
कृत्ये केलीं आहेत, तीं त्या न्यायी धर्ममू-
तिला पसंत नसून तुझा अल्पकाळांतच
अंत होणार झणूनही त्या चित्रगुप्तानें
अगोदरच लाल भडक रक्ताच्या शाईनें
लेख लिहून ठेविला आहे! फार तर काय,
या राजराज्यांतील रत्नखचित भितीवर
सुद्धां तीं अक्षरें स्पष्टपणें उमटलेलीं अल्प-
काळांतच तुझ्या दृष्टीस पडतील!—पहा,
या तिकडे आकाशनितानाकडे पहा, त्या-
नवर तुज पाप्माच्या काळजाप्रमाणेंच सर्वत्र
काळोख पसरत चालला असून, त्यांतून त्या

ययधर्माची स्वारी महिषारूढ होऊन तुज-
कडे येऊंही लागली आहे!

कासि०—वाचाटा! थेरड्या! तुझा तो यम-
धर्म, चित्रगुप्त इत्यादि चट सारे मी
गुंडाळून ठेवितों! तुझ्या भागूवाईसारख्या
पोकळ गप्फांनीं भिणारा मी मनुष्य नाहीं!
गप्प वस आतां!—तिकडे कोण आहे?
कुसीद?

(कुसीद येतो.)

कुसी०—सरकार! काय आज्ञा आहे?

कासि०—पुत्रशोकानें एकसारखी वरळत अ-
सलेली ती थेरडी—तिला आतांच्या आतां
इकडे घेऊन ये!—(सिंहवर्म्यास) अधमा!
तूं काय समजला आहेस? आतांच्या
आतां तुझ्या संपूर्ण कुटुंबाचा विलय
करून टाकितों! तुझ्या पुत्रांचें—नव्हे—तुझ्या
दोन्हीही पुत्रांचें तुजसमोरच हनन करून
टाकितों!—कुसीदा! जा धनपाळालाही
पुढें घालून घेऊन ये!

सिंह०—(हांसून) स्वारी! त्या गप्फा विस-
रा! धनपाळ या वेळीं कोणीकडच्या को-
णीकडे गुप्तपणें निघूनही गेला आहे!

कासि०—अधमा! तुझी जिव्हा शतखंड होवो!

सिंह०—खुशाल! परंतु धनपाळाची काळजी
त्या न्यायी परमेश्वरास आहे, तो त्याचें र-
क्षण करीलच करील! तुझ्या हातीं त्याला
कदापि लागूं देणार नाहीं! (कुसीद जातो.)

कासि०—कसें झणतोस दुष्टा! माझ्या न्या-
यासनापुढें तूं त्याला येऊं देत नाहीस
काय!—समजलों! समजलों! तूं त्याला
त्या पंचगांग प्रदेशाकडे रवाना केलें आ-
हेस, व पुनरपि बंडावा करविण्याचा तुझा
विचार आहे!

१ 'सर्वसहा'—पृथ्वी. अक्षरशः सर्व सहन कर-
णारी, सर्व सोसणारी.

(कुसीद, रक्षक वगैरे सुलोचना व शूरसेन यांस घेऊन येतात.)

कासि०—अगे ए वेड लागलेले मूर्ख स्त्रिये ! अजून तरी हें वेड टाकून नीट शुद्धीवर ये ! तसें न करशील तर तुला अघोर यातना देऊन तुजकडून कवूल करवून घेईन ! पापिणी ! बोल ! बोल, कसें काय ?

सुलो०—घातक्या ! वरचेवर तीच तीच बड-बड करून काय फळ ! तुला एकच सांगते, प्रत्यक्ष परमेश्वरासमक्ष जी एकवार शपथ वाहिली, ती मी कदापि मोडणार नाही !

कासि०—पहा ! नीट विचार कर ! तुझा पुत्र जगविणे अगर मरू देणे हें या वेळीं—या क्षणीं—तुझ्या हातांत आहे ! या वेळीं नीट बोलशील, तर तो वांचतो, नाही तर मरतोच !

सुलो०—हे कालस्वरूप परमेश्वरा ! या वेळीं तुझे तें उग्ररूप प्रकट करून या चांडाळाचा सत्यानास कर ! हा दुष्ट घातकी प्रत्यक्ष माझ्या प्राणनाथांच्याही जिवावर उदार होण्यास मला सांगत आहे, यासाठी याचें या क्षणींच निर्दालण करण्यास कदापि राहूं नको !

कासि०—असें काय ? दुष्टे ! तुझा हट्ट अजून सुटत नाही ? ठीक आहे ! अरे, पहातां काय ? पकडा या पोराला, आणखी वेदनायंत्रांत घालून चांगला पिळून काढा !

सुलो०—थांब थांब ! अरबा ! तुला परमेश्वराचीच शपथ आहे ! तूं आपणाला मानव लक्षण समजतोस, तर तूं मला अगोदर पकड ! त्याला वेदनायंत्रांत घालण्यापेक्षा या त्याच्या मातेलाच त्या ठिकाणी घाल,

आणि तिच्या हतभाग्य जीविताचा अंत करून टाक कसा !

(इतक्यांत रक्षक वीरोत्तंसास पकडून घेऊन येतात.)
वीरो०—(त्यांच्या हातून निसटून) थांबा थांबा ! चांडाळहो ! हात आटोपा ! खबरदार गुलामांनो ! कांहीं दंगा कराल तर !

सिंह०—(त्यास पाहून आपणाशी) काय वीरोत्तंस महाराज ! हरहर ! आतां मात्र सिंधुराजकुळाचा निःसंशय विलय झाला !
कासि०—धनपाळा ! मला सांपडलास ! मज कासिमाच्या हातून प्राण वांचवून पळून जात होतास, नाही ?

वीरो०—मूर्खा अरबा ! प्रत्यक्ष तुझ्या राजपदाचा व प्राणाचाही ज्यांत संबंध, अशा कांहीं कामाकरितां मी आलों आहे !

सिंह०—अरबा ! या पोराला वेड लागलें आहे ! तूं याचें काय ऐकतोस ?

कासि०—चूप !—धनपाळा ! बोल, इथें कशाकरितां आलास ?

वीरो०—कासिमा ! अरे, तूं आहेस कसल्या भ्रमांत ? तुझा घात करण्याविषयीं अगदीं या—या—क्षणीं देखील कारस्थान चालू आहे !

कासि०—कुणाचें कारस्थान ?

वीरो०—प्रत्यक्ष वीरोत्तंसाचेंच !

सिंह०—वाळा धनपाळा ! अरे, तूं हें बोलतो आहेस तरी काय ?

कासि०—फार उत्तम ! या वीरोत्तंसालाच माझ्या हवाली कर लणजे तुझे प्राण वांचवितो !

वीरो०—अरबा ! हे क्षुद्र प्राण वांचविण्याकरितां तूं समजतोस मी या ठिकाणीं आलों ? नाही ! मी आलों तो तुला एवढीच विनंती करण्याकरितां

की, कृपा करून या कोमल स्त्रीदेहाला आणि या तरुण पुरुषाला त्रास देऊं नको ! (कासिमाच्या पायां पडतो.) कासिमा ! अरे, हा तरुण पुरुष प्रत्यक्ष स्वर्गातील देवच खाली उतरलासा वाटतो, याची तुला तुला खचित खचित कीव येऊं दे !

सिंह०—कायरे ? ऊठ अगोदर ! तुला लज्जा नाही वाटत ! या अधमापुढे साष्टांग नमस्कार घालून तूं मला, आपणाला व प्रत्यक्ष आपल्या कुळालाही कलंक लावणार काय ! ऊठ पाहूं अगोदर ?

कासि०—माझा क्रोधानल शांत व्हावा असें तुला वाटते, तर मला वीरोत्तंसाचे शिर दे आणून पाहूं ?

वीरो०—वस्स ! एवढे पुरेले ? का आणखी कांहीं पाहिजे ?

कासि०—मला दुसऱ्या कशाची जरूर नाही ! तेवढा त्याचा रक्तपात झाला, लणजे माझा विजलाच क्रोधाग्नि !

वीरो०—(उठून) घेच तर अधमा ! —हा पहा तुझा कृतांतकाळ होऊन राहिलेला वीरोत्तंस तुजपुढे उभा आहे !

सिंह०—हरहर ! झाला ! सर्वस्वी घात झाला !— हे कृपासागरा नारायणा ! आतां या प्राणसंकटांतून या बाळाचे रक्षण कर्ता तूंच आहेस !

सुलो०—(आपणाशी) देवा ! देवा ! झाला, सिंधुसौभाग्याचा शेंवटला दिवस मावळला !

वीरो०—अधमा ! अरबा ! असा भांबावलास कशाने ? बोलतो हे लक्षपूर्वक ऐक ! पहा सत्याचा महिमा कसा असतो तो ! हा पहा वीरोत्तंस तुला शरण येऊन स्व-

तांचे प्राण घेण्याविषयीही तुजजवळ विनंती करीत आहे !

कासि०—अरे दुष्टा कारव्या ! इतक्या अल्प-वयांतच तूं इतका कपटांत निपुण झालास ? तुझा दुष्ट कपटी पिता, त्यानें मला फसविण्याकरितां इतक्यांतच तुला कपटप्रवीण केले ? आणखी अधमा ! तूं आतां मला फसवूं पहातोस ?

शूर०—अरबा ! सत्य बोललास ! हा पुरुष तुला खचित फसवीत आहे ! हाचसा काय, जो तो तुला फसवूंच पहात आहे ! या सर्वांचा विचार माझे राजपद काढून घेण्याचा आहे ! तुला खचित सांगतो, ही वृद्ध पिता, व ही वृद्ध माता, दोघांचाही इरादा हरयुक्तीनें या आपल्या पुत्रासच राजपद मिळवून देण्याचा आहे !

वीरो०—अरे वाः रे वाः साहसी ! कायरे ?—खबरदार आपल्या राजाचा मानभंग करशील तर ! हे राजपद व तदंगभूत दुःखे या सर्वांचा मालक मी ! देवाच्या मनांत जे जे लणून वांकडे तिकडे खेळ करावयाचे असतील ते सर्व मज्जि आहेत ! ते जर कोणी बळेंच माझ्या हातून हिसकावून घेऊं लणेल, तर मी तें कधीं चालूं द्यायचा नाही !

शूर०—भलतेंच ! अशी गोष्ट कदापि होतां उपयोगीं नाही ! अरबा ! हा पुरुष सांगतो ही गोष्ट सर्वथैव मिथ्या आहे ! पंचगांग देशांतून तुझ्या या राज्यावर सैन्य चालून आले तें सर्व माझ्याकरितां ! त्यांचा नेता मी होतो ! माझे अतिदूर देशाहून आगमन झाले, व मजबरोबर तूं जे लोक कैद केले आहेस, त्या सर्वांनींही आपण मजकरितांच लढलों व मलाच सिंधुदेश-

च्या राज्यासनावर वसविष्य!चा आपला विचार होता, लणूनही सांगितलें आहे !

वीरो०—परमेश्वरसाक्ष सांगतो, याच्याकडे कांहीं नाही! सर्व अपराध माझा आहे! अरे वेड्या मुला! असा उगीच कां वदकतोस ? खबरदार, आपलेंच राजपद लणून इतःपर मजशीं खोटीच तक्रार करशील तर! या राजपदाचा संपूर्ण हक्क व मानमरातत्र माझी आहेत! हीं माझीं मी परत घेणारच, व माझा मीच मरणार !

कासि०—चमत्कार आहे ! यांचा हा वाद-विवादच माझ्या मनांत भ्रम उत्पन्न करतो! एवढेंच नव्हे, तर एकेक शब्द ऐकावा तों अधिकाधिकच शंका, संशय, व्यामोह व भीति हींही माझ्या हृदयांत उत्पन्न होताहेत! काय गे ए भ्रमिष्ट स्त्रिये! बोल, या दोघांतून तुझा राजा तो कोणता ?

सुलो०—कासिमा !तूं दोघांचे सद्गुण पहा, आणि दोघांनाही सारखाच मान दे !

कासि०—अरेरेरेरेरेरेरे ! आग लागो या थेरडीच्या तोंडाला !—थेरड्या सिंहवर्म्या! मी बोलतो इकडे नीट लक्ष दे ! आतां या क्षणीं माझ्या सर्व संशयांची निवृत्ति कर, नाही तर पहा कठोरतम वेदनायंत्रांत घालून तुझी एक नाडी, कीं एक शीरही, बाकी राहूं देणार नाही ! तुझे हाल हाल करून प्राण घेईन !

सिंह०—अरबा ! तुझ्या दहशतींना मी भिईन असें तूं समजतोस, होय ? तूंच विचार करून पहा, माझा पुत्र मी केव्हांच तुझ्या हवालीं देखील केला, व त्याचे वाटेल त्या तऱ्हेने प्राण घेण्याचीही तुला मोकळीक दिली ! येऊन जाऊन माझ्या जिवाला

काय अडचण वाटायची ते एवढ्यापुरतीच ! तेवढीही जर मी चालूं दिली आहे, तर तुझ्या रोषास या सिंहवर्म्यानें भ्यावें असें सांग पाहूं काय उरलें आहे तें ?

कासि०—एकूण तूं मला भीत नाहीस काय ? तर तुला आतां भ्यायलाच शिकवितों ! थेरड्या ! तूं पक्कें ओळखून अस, हा राजवाडा माझा आहे, या संपूर्ण देशचा अधिपति मीच आहे, व या ठिकाणीं तुज सारख्या गुलामज्यांचीं डोकीं तुडवायचीं अगर चरचर चिरून टाकण्याचा सर्व अधिकार माझा आहे ! या सर्व देशांत मी करीन तोच कायदा, व तोच न्याय, समजलास !

सिंह०—काय लणतोस ? या देशांत तूं करशील तोच कायदा आणि तोच न्याय ? वेड्या अरबा ! कसल्या भलत्या भ्रमांत पडला आहेस तूं ?—मूर्खा ! इतका वेळ कदाचित् तुला नीट समजून आलें नसेल, तर नीट समजावून सांगतो ऐक ! तुझ्यासारख्या मानवपशूंचें राज्य कोणत्याही देशांत झालें असतां, तें प्रारंभीं मात्र कांहीं दिवस मणगटाच्या जोरावर चालूं शकतें, व तुझ्यासारख्यांना त्यांतच पशुतुल्य आनंदही मानून घेता येतो ! तथापि एक गोष्ट तूं चांगली ध्यानांत धरून ठेव कीं, कोणत्याही देशांतलें मूळचें लणून जें, त्याचा लोप कदापि होत नाही; व कांहीं काळपर्यंत त्यांतील प्रचलित धर्मादिकांस बाध आला, तथापि त्यांची स्थिति झोपीं गेलेल्या सिंहराजाप्रमाणें, अगर भस्माच्छादित अग्नीप्रमाणेंच, असते !

कासि०—झालें ! तुझ्याशीं बोलण्याची परमावधि झाली, व तुझा काळ समीप येऊन

ठेंपला !— अरे, पहातां काय ? पकडा या चोराला, नू माझ्या डोळ्यांपुढून याला अगोदर काढून न्या ! (रक्षक सिंहवर्माला धरतात.)

सुलो०—दुराम्यांनो ! मलाही माझ्या प्राणनाथांत्रोवर न्या ! त्यांच्या समागमें मी मेलें तरी मला प्रियच आहे !—कसेही असो; दुष्टा कासिमा ! आह्मी उभयतांही एकत्र असतां खुशाल आनंदानें मरूं ! परंतु एक गोष्ट तूं पक्की ध्यानांत ठेव कीं, आति महत्त्वाचें तें एक गुह्य उभयतांच्याही हृदयांत ह्या इथें सांठवून राहिलें आहे ! तें तूं पाहिजे तेवढे प्रयत्न केलेस, तरी तुझ्या लपून हातीं लागावयाचें नाही ! अधमा ! तूं खुशाल जिवंत राहून याव-ज्जीवमान भीति व संशय यांच्या अत्यंत अधोर कचाटीतच कुजत पड ! आमच्या अंतात्रोवर त्या गुह्याचाही अंत होईल, वहाच आमचा विजय व हीच आमची धन्यता ! नीचा ! आह्मी जिवंत असेपर्यंत असाच भीत रहा ! व आमचा अंत झाला असतां त्यांतच तुझ्या जीवाचा थरकांप होऊं दे ! (सिंहवर्मा व रक्षक यांसहवर्तमान जाते.)

शूर०—अरेरे दुष्टांनो ! तुह्मी या उभयतांना सोडा, आणि या माझ्या हृदयांत भोंसका आपली तरवार ! अरे ! तुह्मी माझा अंत करा, परंतु या परमधन्य दंपत्याचा तेवढा प्राण वांचवाच ! (रक्षक त्यास ओढून नेतो)

वीरो०—(कासिमाचे प्राण धरतो.) कासिमा ! कृपा कर, तुझा स्वरा वध मी एकटाच आहे ! तुला परमेश्वराची शपथ आहे ! तूं या तिघांनाही सोडून मज एकट्याचाच

घात कर ! त्वरा वीरोत्तंस तो मीच आहे ! कासि०—नीचा ! तूं धनपाळ त्या थेरड्याचा व थेरडीचा पुत्र आहेस, मला पक्कें ठाऊक आहे ! चल, जा त्यांच्या मागून, आणखी त्यांचा अंत होईल तोच नेत्रांनीं अवलोकन कर ! चोरा ! तुझ्याच समक्ष त्या उभयतांनाही कशा वेदना देतात त्या पाहून घे; आणखी थोडक्यांच वेळानें, तूं आणि तुज-सारखेच जे अधम पातकी माझा घात करूं पहात असतील, त्या सर्वांचीही मी तीच अवस्था करून टाकितों ! (चालता होतो.)

वीरो०—(भुईवर पडल्या पडल्याच.) तें सर्व खरें, परंतु कासिमा ! तूं क्षणभर माझे बोलणें ऐकून घे !—अधमांनो ! तुह्मांला कांहींच कीं व येत नाही काय ? अरे, तुह्मी माझा घात करा लपून मी लपत असतांही तो कां वरें करीत नाही ? हे धरणीमाते ! तूं तरी आपलें वदन पसरून मला एकदम गिळून जा कशी !—हाय हाय ! आज जगांत न्याय लपून कांहींच राहिला नाही काय ?— (हळू हळू उठून चोर्होंकडे पहातो.) काय ? मी येथें एकटाच आहे ? अरेरे !—हे न्यायी परमेश्वरा ! तुझ्या न्यायासनासंनिध असणारे दंडधर त्वरेनें या स्थळीं पाठवून देऊन, येथून जवळच जें वीरमंडळ गुप्त रूपें राहिलें आहे, त्याला पूर्ण उत्साह व सामर्थ्य देवीव ! अहाहा ! केवढा चमत्कार हा ! मी परमेश्वराचें स्तवन केलें, तेवढ्यानेच माझ्या हृदयांत किती तरी उत्साह पुनरपि उत्पन्न झाला आहे हा !—हे शूर मित्रहो ! असाच उत्साह तुमच्याही हृदयांत सतत जागून तुह्मी स्वामिकार्य सां

धा, आणि यद्यपि मी मेळो, तथापि तुम्हीं
या दुष्टाचा सूड उगाविल्याशिवाय नकाच
राहू !

अंक ५.

प्र, १ — राजवाडा.

(सिंहवर्मा व सुलोचना यांस पुढें घालून
कुसीद येतो.)

सिंह०—कुसीदा ! या राजवाड्यांत आह्मांस
परत कशाकरितां बरें आणिलेंस ? हा
राजवाडा इतःपर आह्मांला दर्शनासही
नको ! आतां येथें आह्मांस आणून त्या
अधम कासिमानें आह्मांवर संतापावें, व
तें आह्मी नेत्रांनीं पहावें, यांत काय बरें
अर्थ ? तुला ठाऊकच आहे कीं, एक
वेळ आमचा निश्चय झाला तो झालाच !
त्यांत लक्षण फरक होणें नाहीं !

कुसी०—इतका वेळ महाराजांनीं एक बोलावें,
तूं त्याजवर भलतेंच उत्तर द्यावेंस, अशा
प्रकारें जें वाग्युद्ध चाललें होतें, तें पुनरपि
आह्मांला चालवायचेंच नाहीं, कारण तें
पूर्ववत्च निरर्थक होणार हें आह्मी पूर्ण-
पणें जाणूनच आहों ! तुम्हां दोघांना या
ठिकाणीं घेऊन येण्याचा उद्देश एवढाच
आहे कीं, या ठिकाणीं अत्यंत अघोर वेद-
ना देणारीं यंत्रें आणून ठेविलीं आहेत,
त्यांत तुम्हांला बसवावें, व तुम्हांला वेदना
होऊन तुम्हीं विवळें लागला असतां तुम-
च्या मुद्रादिकांचें जें निरनिराळें विकार
होतील, अगर तुमच्याकडून जें वेदनाद्वार
निघतील, ते आमच्या महाराजांनीं प्रत्यक्ष
पहावे व ऐकावे, व तेणेंकरून तुम्हां
विश्वासघातकी दुष्टांचा यथा योग्य सूड उ-

गाविल्याचें परम सुख महाराजांस प्राप्त व्हावें !
(पडद्याकडे पाहून आंतीळ रश्मिकांस)कोण आहे?
अरे, तुम्हीं सर्व जण ती तिकडची वाट
अडवून धरा! व या दुष्टांस पळून जा-
ण्यास वाट न मिळावी एतदर्थ हुशारीनें
असा ! तोंपर्यंत मी कासिभशहांकडे
जाऊन त्यांची अखेरची मर्जी काय आहे
तें विचारून येतो ! (निघून जातो.)

सिंह०—(सुलोचनेस आलिंगन देऊन) प्राणप्रि-
ये ! धन्य आहेस ! तुझ्या निःसीम राज-
भक्तीचें व इमानाचें किती लक्षण व वर्णन
करावें ?

सुलो०—(त्यास परत आलिंगून) प्राणनाथ !
माझी कशाची राभभक्ति ? व कशाचें
इनाम ? म्या अधमेनेंच तर पुत्रमोहास
गुंतून आपणा सर्वांची ही अशी स्थिति
करून सोडिली ! मला आपण इतकी
योग्यता देतां हें कसे ?

सिंह०—प्राणप्रिये ! तूं असें नको लणूं !
तुझी खरोखरीच योग्यता फार मोठी
आहे ! तूं माझी पत्नी हें तर खरेंच, त-
थापि तुझ्या अंगीं जे सद्गुण मी पहातो, हे
तुजमध्ये नसते, तर सांप्रतचा हा कारा-
गृहवास मला कदापि सहन करवताना !
प्राणप्रिये ! फार काय सांगूं ? आपणा
उभयतांवर या वेळीं प्रत्यक्ष प्राणनाशाचा
प्रसंग येऊन गुदरला आहे, तथापि त्यांत
देखील तुम्हें लोकोत्तर वर्तन पाहून तुझी
योग्यता मला अधिकाधिकच वाटूं लागते,
व त्यायोगें तुजवर माझे अधिकाधिकच
प्रेमही ओढवतें ! प्राणप्रिये ! या प्रेमाच्या
भरांत तुझे मजवर अनंत उपकारच झाले
आहेत व होत आहेत असेंही मला वाटल्या-

वांचून रहात नाही! मात्र अशा दिव्य सद्गुणैकशालिनो माझ्या प्रियेचा प्रत्यक्ष रक्तपात मला पहावा लागणार, एवढो गोष्ट मनांत येऊन मला अत्यंत खेद होतो! हरहर !

सुलो०—प्राणनाथ ! आपण असे क्षणतां, परंतु माझ्या मनाला तर मला मृत्यु यावा हेच अधिक इष्ट वाटते! आज पुरी वीस वर्षपर्यंत या हतभागेच्या दग्ध हृदयावर दुःखाचे एकावर एक असे वज्राघातच पडत आले आहेत! या माझ्या दुःखाश्रूंनी मंदावलेल्या नेत्रांनी या संपूर्ण देशाचा नुसता नाश पाहिला एवढेच नाही, तर प्रत्यक्ष प्राणनाथ आपण, तो प्रिय पुत्र, व ती प्रिय राजमूर्ति या सर्वांचा कारागृहनिवासही ते पहातच आहेत, तेव्हां यापेक्षां प्रत्यक्ष मृत्यूचेही दर्शन अधिक भयंकर असे ते काय क्षण वरें मानितील? इतके भयंकर प्रकार पहाण्याचेच ज्या अर्थी या सुलोचनेच्या कपालीं आले आहे, त्या अर्थी तिने इतःपर एका मृत्यू-शिवाय दुसऱ्या कशाची वरें अपेक्षा करावी ?

सिंह०—हायहाय ! प्राणप्रिये ! एकूण या दुष्टांच्या त्या वेदनायंत्रांच्या त्या अत्यंत अघोर यमयातना भोगण्यासही हा तुझा कोमल देह भीत नाही अं ? हरहर ! प्रिये ! संपूर्ण सद्गुणैश्वर्याने मंडित अशा या कोमल देहलतिकेवर हा पिळून घेण्याचा प्रसंग अखेर येणार काय ? प्रिये ! ते दुष्ट तुझी लवमात्र कीं व मनांत न आणित्यां तुला निर्दयपणे आवळून दाखवतील, व तो दुष्ट त्या तुझ्या वेदना आनंदाचे डोळे

भरून पहात राहिल ! प्रिये !—

सुलो०—प्राणनाथ ! आपण वर्णत करितां अशा प्रकारचे अघोर क्लेश माझ्या या अगोदरच जर्जर झालेल्या देहास सोसणार नाहीत ! तथापि पण प्राणनाथ ! ही—ही—एक वस्तु मात्र मी सोशीनच सोशीन ! (लपवून ठेवलेली एक सुरी दाखविते.)

सिंह०—काय ? सुरी ?

सुलो०—होय होय प्राणनाथ ! प्राणनाथ ! कृपा करून माझ्या या इमानी देहांत या शस्त्रास अधिष्ठान देऊं लागा, क्षणजे मी आपणांस कशी आनंदाचे कडकडून मिठी मारण्यास येते पहा !

सिंह०—हाय हायरे पराङ्मुखा विधात्या ! अखेर या मंदभागावर स्त्रीघात करण्याचाच प्रसंग यावा काय ?

सुलो०—प्राणनाथ ! आजपर्यंत आपणच या दान दासीला प्रत्येक सद्गुणावहलचें शिक्षण देत गेलां, याकरितां या अखेरच्या प्रसंगीं कृपा करून मला मृत्यु सहन करण्याचेही तेवढे शिक्षण द्याच !

सिंह०—प्राणप्रिये ! अशी गोष्ट कदापि होणार नाही ! आण, हे शस्त्र तुझ्या हातीं असतां कामाचे नाही ! (सुरी घेतो.) आत्महत्या ही सर्व शास्त्रांनीं निषिद्ध मानिली आहे ! शिवाय ती भरितेचेंही लक्षण आहे, कारण तिजमुळे दुःख व क्लेश सोसण्याचे आपले अंगी पूर्ण सामर्थ्य नाही असे उघडपणे सिद्ध होते !

सुलो०—कसे क्षणतां प्राणनाथ ! एकूण हा दुष्ट अधम आपल्या ज्या अनेकविध विटंबना करील, त्या मुकाब्याने सहन कराव्या असे आपले क्षणते ? प्राणनाथ ! मला

तर वाटते, या विटवना व अपमान सो-
शीत रहाण्यापेक्षां आपला आपण मृत्यु
आणिलेलाही कांहीं वाईट नाही ! दैहिक
वेदना एक वेळ सोसव गेल, परंतु अपमान-
दुःख सोसणे हे दुर्घट आहे असे नाही
आपल्याला वाटत ? याकरितां आत्महये-
चा शास्त्रदृष्ट्या कितीही दोष मानिला
असला, तरी नीच शत्रूच्या हातून अगर
चांडाळांच्या हातून मरण येऊं देण्यापेक्षां
आपला आपण अंत करून घेणे हे खचित
वाईट नाही असेच मला वाटते ! प्राण-
नाथ ! आपणाला नाही का असे वाटत ?
सिंह०—हे परात्पर प्रभो ! विश्वंभरा ! किती
विचित्र तरी संकट हे ! एकीकडून धर्माज्ञा
मोडण्याचे पातक व दुसरीकडून अपमान-
दुःख सोसण्याचे भय ! या दोहोंपैकी
कशाचाच अंगीकार करतां नये !— हाय-
हाय ! प्रिये ! ही मोठी कचाटीच माझ्या
मनाला वाटते, मात्र इच्यांतून पार कसे
पडावे याचा मला कांहींच उमज पडत
नाहीं ! तथापि एकंदरीत शास्त्राज्ञाभंगांत
अधिक सत्वहरण होईल असे मनाला
वाटते !

सुलो०—हणजे काय हणतां प्राणनाथ !
नीचांनीं केलेले अपमान सोशीत रहाणे
हे आपणाला विशेष श्रेयस्कर वाटते
एकूण ?

सिंह०—प्रिये ! तूं हणतेस असाच केवळ ज-
री प्रकार नाही, तरी पण या बाबतींत
माझे मन द्विधा झालें आहे एवढे ख-
चित ! शास्त्रांत अगर ग्रंथांतरीं कोठें
आत्महत्या अमुक एक प्रसंगीं दूषणीय
नाहीं असे मानिल्याचे उदाहरण आद-

ळेल हणून विचार करून पहातो, परंतु
तसे उदाहरण स्त्रियांनीं सती जाणे या-
शिवाय निराळे एकही आढळत नाही !
उलटें अघटित संकटप्रसंगीं प्रत्यक्ष आप्त
जनांनींच आप्तजन मारिल्यास त्यांत दोष
नाहीं असे मानिल्याचे मात्र कोठें कोठें
आढळते !

सुलो०—हेंच जर खरें, तर प्राणनाथ ! ही
एवढी सुरी घेऊन आपणच मला भोंसका
कसे ?

सिंह०—हायहाय ! हिनें तर माझ्या शब्दांतच
मला पकडलें यांत संशय नाही ! अथवा
पकडलें कशाचे ? आत्मां उभयतां-
वरही काळच विपरीत गुदरला आहे !—
प्राणप्रिये ! हो तयार ! हा भोंसकतो !—
अरेरे ! पण काय हा दुष्टपणा ? प्रिये !
पतीचे स्वभार्येविषयीचे प्रेम प्रेम हणवाव-
याचे तें हेंच काय ?—हरहर ! या प्रियेच्या
ज्या वक्षःस्थलाशीं टेंकून बसलों असतां माझ्या
असंत असह्य दुःखाचाही उपशम होई, त्याच
वक्षःस्थलावर भी कृतघ्नपणानें सुरी भों-
सकावी काय ? धिक्कार—धिक्कार असो मला !

सुलो०—प्राणनाथ ! पूर्वीचीं तीं सुखें गेलीं,
ते दिवस गेले, त्यांचें कसलें आपण स्मरण
करीत बसतां ! त्या वेळचे ते प्रसंग या
वेळीं मनांत आणून काय होणार ? ते जे
दिवस गेले ते आतां परत का येणार आ-
हेत ? प्राणनाथ ! प्राणनाथ ! आपण या
वेळीं गत गोष्टी विलकूल मनांत आणूं न-
येत ! आपल्या हस्ते माझा अंत झाला
तरी त्यांत मला उलटें भूषणच आहे !
प्राणनाथ ! भोंसकाच ही सुरी आपण !
भी घायाळ झालें असतां आपण मला

आलिंगन द्याल, व तशा स्थितींत मी मेलें
असतां मी खचित सांगतें सद्गतीलाच जा-
ईन ! हरिश्चंद्र राजा आपल्या स्वतःच्या
पत्नीचाही वध नव्हता का करण्यास
सिद्ध झाला ? झालें, तें जसें, तसेंच हें !
आहे काय त्यांत ?

सिंह०—प्रिये ! खरें बोललीस ! सत्वसंरक्ष
णाकरितां असेंच केलें पाहिजे ! (सुरी
हातांत घेतो.) हरहर ! कोण हा दुःख-
प्रसंग ! मी इतका यत्न करितों, परंतु
आपला हातच कसा तो पुढें चालत नाही !
मी आपणाला इतका धारिष्टवान् समजतो,
पण काय करावें ? माझे बाहुच शिथिल
पडतात ! (सुरी खाली पडते.) प्राणप्रिये !
तूं कांहीं लक्षण, परंतु मीं आपल्या हातानें
का होईना, पण तुझा वध करणें हें
मला कसेसेंच वाटतें ! तूं हरिश्चंद्रराजा-
चें नांव घेतलेंस, परंतु तो आज्ञेचा दास
पडला लक्षण स्याला तसें करावेंच लागलें !
परंतु तसा मी कोणाचा दास आहे ? नाही,
व याकरितां त्याचें अनुकरण माझ्यानें क-
रवत नाही ! हाय हाय ! प्रिये ! फार तर
काय सांगूं ? तुझा वध केल्या असतां संपूर्ण
त्रिभुवनाचेही राज्य मला कोणी देऊं ला-
गला, तथापि ही गोष्ट माझ्या मनानेंही
कबूल व्हायची नाही ! मग हातानें करणें
तर दूरच राहिलें !

सुलो०—(गाहून) हाय हाय ! प्राणनाथ ! आपण
इतका वेळ वेलत बसलों, इतक्यामध्ये
केव्हांच कार्यभाग होऊनही गेला असता !
आतां काय, हेच पहा त्या दुष्टाचे लोक
समीप आले देखील ! चिंता नाही !
कोही झालें, तरी या दुष्टांच्या हातून

फार वेळ अपमान सोसायचा नाही हा निश्च-
यच ! याकरितां निश्चित मृत्यूचें हें
साधन मी आपल्या जवळ ठेवितेच !
(सुरी अंगावर लपवून ठेविते.)

(कासिम, कुसीद व रक्षक येतात.)

कासि०—मूर्खा सिंहवर्मा ! हे मूर्खे अवले ! तुझां
उभयतांचाही मृत्युकाळ समीप आला
आहे ! आतां विनाकारण विलंब लावण्यांत
कांहीं फायदा नाही !—रक्षकहो ! अगो-
दर या थेरड्याला पकडून घेऊन जा !
याला असह्य वेदना द्या, परंतु याचे प्राण
एकदम न जाऊं देण्याविषयी खबरदारी
ध्या, लक्षणजे हा सर्व मजकूर कबूल केल्या-
शिवाय रहायचा नाही ! याला वेदना
होऊं लागल्या असतां हा कदाचित् लक्षणे-
ल, थांबा, अंमळ वेदना कमी करा लक्षणजे
सांगतो ! तर तुझीं याचें विलकुल नए-
कतां वेदना देतच रहा ! तें कुठपर्यंत,
तर याच्या तोंडून एकूण एक गुह्य गोष्ट
बाहेर पडून माझ्या मनास वाटत असलेल्या
एकूण एक शंकांचें व संशयांचें निराकरण
होऊन जाईपर्यंत !

सिंह०—चांडालांनो ! वाट कशाची पहातां ?
पाहिजे तशा वेदना या देहास देऊन
चला त्याचा करून टाका अंत ! या
सिंहवर्माला प्राणांची विलकुल परवा कशी
ती वाटत नाही ! त्यांचा जितका लोकर
निकाल होईल, तितका स्याला संतोषच आहे !
(रक्षक त्यास पकडतात.)

सुलो०—थांबा ! थांबा ! आपण चाललांत कुठें ?
अधमांनो ! चांडालांनो ! तुझीं माझ्या
प्राणनाथांना ओढून नकारे नेऊं !—(सिंहव-
र्मास रक्षक धक्के देत घेऊन जातात.) हाय हाय !

चांडाळांनो ! तुह्वांला कांहींच दया येत नाही काय ?—कासिमा ! अरे, मी एकदा सोडून दहादा तुझ्या पायां पडते ! मला तुज-पाशी कांहीं मागणे नाही ! मला मृत्यु यावा एवढेंच काय तें मला पाहिजे ! तो तूं मला दिलास तर त्याबदल मी तुला क्रूरकर्मा कदापि हणणार नाही ! अरबा ! अरे ! मला माझ्या प्राणनाथांच्या बाहूंनी वेष्टित अशी मरुं देरे ! कासिमा ! कासिमा ! तूं इतरथा कसाही क्रूर असलास, तथापि एवढी तरी एक पुण्याई घेच पदरी ! नाही हणूं नको !

कासि०—मूर्ख ! तुझे प्रलाप व्यर्थ आहेत ! तुझ्या थेरड्या पतीची दुरवस्था कशी होते, तो कसा विवळतो, कसा गुरासारखा हंवरडा फोडतो, तें सर्व अगोदर नीट डोळ्यांनी पहा ! त्याचें सर्वांग रक्तानें भरून जाऊन तो गडबडां लोळूं लागला, व श्वासोच्छ्वास गुदमरून जाऊन शेवटली उचकी देण्याची त्याची वेळ आली, हणजे मग मागून लागलीच तुझी पाळी येईल ! तूं काय समजली आहेस ? दुष्टे ! राजद्रोह करितांना गोड वाटले, नाही ? त्याचेंच ध्या आतां सुख ! दुष्टे ! तो कारटा वीरोत्तंस अद्यापि तुमच्या मुळेंच जिवंत आहे, ठाऊक नाही वाटते ?

मुली०—नाहीं ठाऊक कोण हणते ?—अरबा ! परमेश्वर करो आणि तो प्रियकर राजवाळ असाच शतायुषी होवो !—दुष्टा ! मोठ्या गमजा लावतो आहेस, खुशाल लाव ! परमेश्वराच्या इच्छेनें तोही बाळक योग्य समय पाहून आपोआप प्रकट होऊन तुझ्या काळजाचा थरकाप करून

सोडील, समजलास ? दुष्टा ! माझ्यामुळेच तो वीरोत्तंस बाळ अद्यापि जिवंत आहे हें जर खरें असेल, तर मी सांगतें एवढें ऐकच ! परमेश्वरेच्छेनें तो प्रकट होईल, व त्यावेळीं मात्र तूं आपलें कर्तव्य स्मरच ! अधमा ! जें राजपद त्यां दुष्टानें विश्वासघातानें ह्या करून मिळविलें आहे, त्याचा खरा मालक तो आहे, याकरितां तो आल्याबरोबर तूं मुकाच्यानें सिंहासनाखाली उतरून त्याला शरण जा !

कासि०—किडे पडोत तुझ्या तोंडाला दुष्टे ! (इतक्यांत मणिपाळ येतो त्यास) कां मणिपाळा ! तूं कशाकरितां आलास ?

मणि०—सरकार ! दिल्लीदरवाजाकडून एक रक्षक आंत येऊन त्यानें कांहीं भयंकर वर्तमान कळविलें आहे ! तें असें कीं, तो आठिकाणीं पहाण्यावर उभा असतां बाहेर उत्तरेच्या अंगाला लांब अंधारांत उपसलेल्या तरवारीचीं चमक दिसावी अशा प्रकारची कांहीं अंधुक चमक दृष्टीस पडल्याचा त्याला भास झाला, व लागलीच दहा पांच अंक मोजतां येतील न येतील इतक्यांत बराच मोठा लोकसमुदाय रस्यांतून एकसारखा चालत येत असल्याचा त्याला आवाज ऐकूं आला !

कासि०—काय काय ? अद्यापि विश्वासघाताचें त्रियाणें नाहींसें झालें नाहीं काय ? अरे, कोण आहरे तिकडे ? आणा माझीं हयारें व माझे चिलखत ! मी स्वतः पुढें जाऊन या दुष्टांचा समाचार घेतों !

मणि०—सरकार ! दासाची एक विज्ञप्ति आहे !—आतांच्या वेळीं जे लोक येत असतील, त्यांचा जमाव कोठून कसा तरी

गोळा करून आणिला असावा असे वाटते, व याकरिता यांच्यावर स्वतः आपल्यासारख्यांनी शस्त्र हुगारण्याचे कांहींच कारण नाही ! सरकार ! मी आतां सांगितली ही खबर मला कळल्याबरोबर, मी दरवाज्यावरील सर्व सैनिक गोळा करून बंदोबस्ताने तयार उभे ठेविले आहेत ! सरकार ! हे लोक घेऊन शत्रूवर हल्ला करून जाण्याविषयी कुसीदात आज्ञा होईल, तर तो खचित जय मिळविल्याशिवाय परत यायचा नाही अशी माझी खातरी आहे ! याकरितां आपण आपल्या देहाला वृथा श्रमविण्याचे कांहीं कारण नाही !

कासि०—चिंता नाही ! तैही कांहीं वावगे नाही !—कुसीदा ! हे सर्व लोक तुझ्याच कवाड्यांतले आहेत, याकरितां तूच जा, आणि सर्वांची कत्तल करून टाक ! एकही कोणी जिवंत ठेवू नको ! (कुसीद जातो.)

सुलो०—(आपणाशीं) हा काय चमत्कार झाला ? एकूण मणिपाळाही अखेर शत्रू सच सामील आहे काय ? काय ? हा अधम अखेर राजद्रोहही पत्करण्यास कबूल झाला ? हायहाय ! झाले, आतां सत्य, इमान ते कोठे राहिले ? देवा देवा ! इतःपर मज अभागिणीला काय झणून जगवितोस ?

मणि०—सरकार ! दुसरी एक गोष्ट मला कळली आहे ती मी सरकारचरणीं विदित करतो ! आजपर्यंत आपण सर्वच जण आंतीत निमग्न होतो, पण आतां संशयाचा अगदी अखेर उलगाडा झाला ! तो असा की, हे जे लोक यावेळीं राजवाज्यावर

चालून येत आहेत, त्यांचा राजा उगला आपण धनपाळ झणून समजत होतो तोच ! सरकारचा द्रोहकरणारा तो सिंहवर्मा, त्याला दोन पुत्र नसून एकच पुत्र होता, व त्यालाच त्यानें पंचगांग प्रदेशीं पाठवून दिले होते ! ही गोष्ट या सुलोचनेलाही माहित आहे !

कासि०—दुष्टे ! एकूण अखेर तुझी दुष्ट करणी उघडकीस आली अं ? ठीक आहे ! आतां अर्धघटकेच्या आंत वीरोत्तंसाचे कंठनाल च्छेदन करतो पहा !

मणि०—सरकार ! सिंहवर्माने हा फट केला त्यांत शांतिवर्मा झणून कोणी आहे तो त्याचा मदतगार होता ! त्या दोघांनीं मिळून ही शूरसेनाला पळवून न्यायची मसलत काढली, व शांतिवर्मा त्याला घेऊन गेला ! मागे खऱ्या वीरोत्तंसाला सिंहवर्माने व या स्त्रीनें मिळून आपल्या पुत्राच्या बहाण्यानें जवळ बाळगून त्याचे रक्षण केले, व आजपर्यंत कोणालाही सावदल संशय येऊं दिला नाही !

सुलो०—(मणिपाळाकडे पाहून आपणाशीं) हाय हाय ! असलाले अधमाधम पुरुष या जगांत आहेत, तोपर्यंत या जगांत रहाणेही व्यर्थ आहे !

कासि०—मणिपाळा ! जा जाऊन शांतिवर्माला पुढें घालून घेऊन ये !

मणि०—सरकार ! आज्ञा !—माझी राजनिष्ठा व सत्यप्रीति यांच्या परोक्षेचा हाच समय आहे ! (जातो.)

कासि०—आतां बरीक मी खचित धन्य झालों लटले पाहिजे ! आतां हा पोरगा माझ्या हातांत सांपडला झणजे विश्वासघाताचा

पुरा वीमोडच होईल!—समजलीस कायगे दुष्टे ! तुझ्या समक्ष त्या कारण्याचें डोकें उडवितो ! सकाळ उजाडूं दे कशी ती, कीं या संपूर्ण सिंधुदेशभर त्याचें मस्तक फिरवून त्याला गृध्रादि पक्षी टोचीत रहातील असें करितो !

(मणिपाळ येतो.)

कासि०—कायरे मणिपाळा ! तो विश्वासघातकी चोर गुलाम कुठें आहे ? त्याला घेऊन नाहीं आलास ?

मणि०—सरकारची आज्ञा ऐकल्याबरोबर तो तावडतोव इकडे येण्यासच निघाला ! हा आलाच पहा !

(वीरोत्तंस नागव्या तरवारीनिशीं आंत येतो.)

वीरो०—हे दुष्टा अरबा ! तुला वीरोत्तंस पाहिजे होता नाही ! हा घे वीरोत्तंस !

कासि०—अरेरे ! या दुष्टानें विश्वासघात केला खचित !—अरे, हा दुष्ट हत्यारबंद होऊन मजपुढें कसा येऊं शकला ?—अरेरे ! काय करूं रे ?—या दुष्टाला या वेळीं पहातांच देहाचा कसा संताप होऊन जावा, व याचे तिळातिळा एवढाले केव्हां तुकडे करून टाकीन असेंही वाटवें ! पण तें सर्व एकीकडे जाऊन माझ्या अंगच्या वीरश्रीचाही हा एकदम पात कशानें झाला ? हाय हाय ! या दुष्टाचें हे अकल्पित दर्शन घडलें असतां माझें रक्त अधिकच भडकावें तें एकदम गोंठूं लागलें याचा अर्थ काय ?

मुली०—दुष्टा ! याचा अर्थ मी तुला सांगतें ! हा आला आहे हाच तुझा राजा ! याकारितां याचें अन्यायानें तूं राज्य हरण

केलें आहेत तें त्याचें त्याला परत देऊन त्याला शरण घे !

कासि०—मूर्खे अवले ! तूंही यावेळीं प्रचला होऊं लागलीस काय ?

वीरो०—हे मनुष्यघाती अधमा ! तूं आश्वर्यानें थक होऊन कशानें गेला आहेत ? मूर्खा ! अधमा ! रहा मजपुढें उभा न् थरथर कांपूं लाग ! आजपर्यंत तूं लक्षशः अन्याय केलेस, यांची संख्या भरली ! आतां यांबद्दल तुला शासन करण्याकरितां हा पहा प्रत्यक्ष कृतांतकाळ तुजपुढें येऊन उभा राहिला आहे !

कासि०—चल जा मूर्खा ! मध्यरात्रीच्या वेळीं एकांती मी शस्त्ररहित वसलों असतां त्या ठिकाणीं विश्वासघातानें हत्यारबंद प्रवेश केलास, एवढ्यानेच तूं माझा कृतांतकाळ बनलास काय ? मूर्खा ! तूं एवढा मोठा वीर ह्मणवितोस, तर तुझ्याच शास्त्रान्माणें अशस्त्रयाशीं शस्त्री लढायला आला असतां त्याला काय ह्मणतात तें सांग पाहूं अगोदर ?

वीरो०—अधमा ! ज्या वेळीं तूं माझ्या निःशस्त्र मातापितरांचा वध केलास, त्यावेळीं तुझ्या मनांत हा विचार आला नाहीं न् तो आतां येतो काय ? चिंता नाही ! या वेळीं तुझा अंतकाळच समीप प्राप्त झाला आहे, याकरितां यावेळीं माझ्या हातांत एक तरवार आहे, व ही दुसरी मणिपाळाजवळ आहे, या दोहींतून तुला पाहिजे ती मागून घे, न् कर मजशीं छाती असेल तर युद्ध !

कासि०—जा जा, यावेळीं तुला मी आपल्या दृष्टीपुढून जाऊं देतो ! तुझी योग्यता माझ्यापुढें लढण्याची विलकुल नाही, याकः

रितां उगीच लहाना तोंडीं मोठा घां
घेऊं नको !

वीरो०—काय ल्हाणतोस अधमा ! माझी यो
ग्यता तुजशीं लढण्याची नाही ? अधमा
ह्या फुकाच्या वलगना पुरे कर, आणि पा
हिजे असेल तें शस्त्र घेऊन मजशीं युद्ध
कर ! दुरात्म्या ! तूं मजवर व माझ्या
मातापितरांवर अन्यायानें इतके दुःखांचे
पर्वतचे पर्वत लोटले आहेस कीं त्यांचे स्म
रण झालें असतां तूं अशस्त्र सांपडला
तरी देखील तुझे हननच करावें, परंतु
बोललास त्यापेक्षां तुजवर तेवढी मेहेर
बानीच करतो ! अधमा ! तुजशीं यात्रे
युद्धेच्छा धरून तुजसमोर दंड ठोकून उभ
राहिलेला वीर यद्यपि वीरोत्तंसच आहे
तथापि तूं त्याला तसें न समजतां, जी वी
राजमूर्ते तूं दुष्टा ! वीस वर्षांपूर्वी अधम
पगानें यमसदनास पांचविलीस, तीच
वेळीं प्रत्यक्ष तुजपुढें येऊन उभी राहू
तुला स्वहस्ते दंड करण्यास उभी राहिल
आहे असें समज ! दुष्टा ! बोल ! तु
या वेळीं मशीं लढण्याची आहे कीं ना
छाती !

कासि०—दुष्टा ! छाती आहे कीं नाहीं ल्हाणू
काय विचारतोस ? (मणिपाळास) दुष्टा
विश्वासघातक्या ! ही तरवार तूं काय ल्हा
णून हातीं ठेवली आहेस ? चल सोड
सोडतोस कीं नाहीं ? (तरवार हिसकावून
घेती.)

सुलो०—(घाबरून) अहो धांवाहो धांवा ! य
दोघांचें एकाकी युद्ध होतें आहे, त्याच्या
एकट्याच्याच निकालाच्या ताजव्यांत सिंधु
देशचें संपूर्ण राजवैभव पडूं पहात आहे हे

चांगलें नाही ! अहो धांवा ! धांवा !

वीरो०—अधमा अरवा ! या मणिपाळाच्या
भागिनीचा छळ कोणी तूंच केलास, न
व्हे ?— अरेरे ! दुष्टा ! यावेळीं तूं आप
ल्या कर्मानेंच नष्ट झालास ! (उभयतां लडूं
लागतात.)

सुलो०—हे पांडवपक्षपाती नारायणा ! या
वेळीं या कोमल राजबालकाच्या बाहूंस
तूंच प्रेरणा देऊन या अधमाधमाचा
नाश करीव !

वीरो०—अरेरे ! दुष्टा ! हा पहा मेलास !
(त्याला खाली पाडतो.) दुष्टा ! मुसंड्या !
आतां कुठें आहेस ? बोल !

(तरवार भोंसकतो. कासिम मरून पडतो.)

सुलो०—धन्य ! धन्य ! वत्सा ! हे राजमूर्ते !
धन्य आहेस !

वीरो०—मातुश्री ! इतःपर मी इतरांचा राजा
झालों, तथापि आपला आणि सिंहवर्म
महाराजांचा भी पुत्रकल्पच आहे ! या
करितां मला निरंतर ' वत्सा ! ' अगर
' बाळा ' ल्हाणवून घेणें हेंच अधिक प्रिय
आहे ! (तिच्या पायां पडतो.)

सुलो०—बाळा ! निरंतर शतायुषी हो वरें !
(शूरसेन घाईघाईनें प्रवेश करितो.)

शूर०—कुठें आहेत ? कुठें आहेत ? वीरोत्तंस
महाराज कुठें आहेत ?

सुलो०—कोण ? माझा बाळ शूरसेन ? बाळा !
पुनरपि मला मिळालास एकदांचा ? बाळा !
तो दुष्ट अरव पहा या कर्मभूमीचा त्याग क
रून गेला !—बाळा ! हे तुझे महाराज, यांना
वंदन कर ! मी जाते तिकडे प्राणनाथांना हें
आनंदवृत्त कळवायला—चल मणिपाळा !
चल मजबरोबर !

मणि०—आज्ञा मातुश्री ! (दोषें जातात.)

शूर०—वीरोत्तंस महाराज ! हा नम्र दास चरणीं प्रणिपात करीत आहे !

वीरो०—शूरसेना ! प्रत्यक्ष पिडाची उत्पत्ति या नात्यानें तूं आणि मी निराळे, तथापि तूं मला या वेळीं प्रत्यक्ष भावाप्रमाणेंच आहेस, याकरितां मला कडकडून भेट !

(दोषे एकमेकांस आलिंगन देतात.)

(इतक्यांत आनंद पावलेला शांतिवर्मा येतो.)

शूर०—यावे शांतिवर्म महाराज ! हा वत्स शूरसेन आपणास वंदन करतो आहे !

शांति०—कल्याण वत्सा !—राजन् ! विजयोस्तु !

वीरो०—शांतिवर्म महाराज ! बाहेर युद्धाची कशी काय हकीकत आहे ?

शांति०—महाराज ! माझ्या आनंदयुक्त मुद्रेवरून आपणाला सर्व हकीकत समजणारच आहे, याकरितां थोडक्यांत सांगतो ! आजचे प्रसंगीं आमच्या संपूर्ण वीरांनीं शौर्याची पण कमाल करून सोडिली ! कासिमाचा तो सरदार कुसीद—तो आहोई दिल्लीदरवाज्यासमेर येऊन भिडतो आहोई नाही इतक्यांत आमच्या अंगावर येऊन तुटून पडला, व नंतर जो युद्धप्रकार झाला, त्यांत त्या दुष्टाचा अंतही झाला !

वीरो०—वाहवा ! हा इकडे पहा, हा दुष्ट कासिम आपल्या अनंतगुणित पातकांचें प्रायश्चित्त भोगून पडला आहे !—बरें तें असो; पण आपले दुसरे मित्रवर्ग कोठें आहेत ?

शांति०—महाराज ! वाज्याबाहेर अद्यापि पळापळी आणि धराधरी सुरू आहेच, तथापि नगरांतील एकूणएक रस्ते व घाटा आपल्या सैन्याच्या ताब्यांत आहेत, याकरितां हा दंगा अल्पकाळांतच संपेल !

वीरो०—फार उत्तम ! आपण वक्रदंष्ट्र किंवा सुधन्वा यांपैकी कोणाला तरी नगरांत हिंडावयास पाठवून सर्वांना माझ्या नांवाची द्वाही देववा ! व इतःपर स्वातंत्र्य त्यांस परत मिळालें याकरितां सर्वांनीं शांततेचा सुखानुभव घेत राहून खुशाल स्वधर्मनुचरण करावें लक्षणही जाहीर करा !

शांति०—आज्ञा ! (जातो.)

वीरो०—बरें, हा इतका प्रकार सर्व झाला, परंतु मजला पित्याहूनही अधिक अशा त्या सिंहवर्म महाराजांचें कसें काय वर्तमान ? सुलोचना मातुश्री मला आशीर्वाद देऊन गेल्या, त्या अद्यापि त्यांना घेऊन परत आल्या नाहीत हे कसें ? चला चला ! मला तिकडेच घेऊन चला !

(इतक्यांत मणिपाळ येतो.)

मणि०—हायहाय घात झाला ! घात झाला ! सर्व—(घाबरून) काय ? काय झाले ?

मणि०—घात झाला न् काय ? तरी असें होईल लक्षण मला केव्हांपासून भय वाटतच होते, अखेर दुर्दैवाने तेंच खरें केलें ! हाय हाय ! महाराज ! या दुष्ट कासिमाने मी इकडे येण्यापूर्वीच सिंहवर्म महाराजांना वेदनायंत्रांत घालण्याकरितां चांडाळांकडे हुकूम पाठविले होते ! त्याप्रमाणें चांडाळांचे ते, त्यांच्या हृदयांत दया कोठून येणार ? त्या दुष्टांना वयोवृद्ध, तपोवृद्ध इत्यादि परीक्षाच बोलून चालून नाही, तेव्हां त्यांनीं हुकूम मिळतांच आपल्या घातक कर्मास आरंभ केला ! अहाहा ! इतका प्रकार झाला तथापि त्या थोरबुद्धीच्या सदृग्हस्थांस याकिंचित्ही वाईट न वाटतां त्यांचें मुख सहासच होतें ! वेदनायंत्रांतल्या चक्रावर

त्यांना बांधले असून प्रतिकर्षणां त्यांचा देह जखडून आवळला जात होता ! हरहर ! किती भयंकर तो देहावा ! आर्त्तां जातो तो आर्धीच अशक्त झालेल्या त्या देहांतून रक्ताच्या चिळकंड्या निघत होत्या, व त्यांच्या पाठीच्या अंगाने मांसाचे दोन तीन तुकडेही उडून पडलेले आर्त्तां पाहि. ले ! हरहर ! महाराज ! ही पतीची स्थिति प्रत्यक्ष अवलोकन करून त्या साध्वीची मात्र भयंकर स्थिति झाली ! मातुश्रींनी घाबऱ्यां घाबऱ्यां त्यांच्याकडे पाहून एक किंकाळी ठोंकली, व लागलीच वस्त्राच्या आड लपविलेली एक सुरी बाहेर काढून एकदम आपल्या हृदयांत खुपसून घेतली, व 'प्राणनाथांच्या समागमे आजपर्यंत जगले, आतां हेच माझे सहगमन' एवढेच शब्द त्या बोलल्या !

शूर०—हायहाय ! परमेश्वरा ! काय दुर्धर प्रसंग तूं आणलास हा ! हाय हायगे जननी ! हायहाय ! अहो धांवा धांवा कोणी तरी, आणखी तिला जगविण्याचा कांहीं उपाय असल्या तर तो करा हो करा !

मणि०—महाराज ! ही आशा मला तर व्यर्थच वाटते ! आईसाहेबांना त्या दुष्ट मृत्यूने घेरले हेच खचित !

वीरो०—हायहाय ! मातुश्री ! काय साहसकर्म आपण केलेंत हे ! मणिपाळा ! बाबा सिंहवर्म महाराजांची तरी काय अवस्था या वेळीं झाली आहे ?

मणि०—जी मातुश्रींची तीच त्यांची ! उभयतांही अद्यापि जिवंत आहेत, तथापि त्यांच्या जीविताची आशा बाळगणे कठिणच ! सरकार ! आईसाहेबांची ही स्थिति

पहातांच सिंहवर्म महाराजांनी " धन्य धन्य ! सुटली काळजीतून " ह्मटले, इतक्यांत आमच्या गडबडीमुळे चांडाळ भिऊन त्यांना टाकून पळून गेले, व मी जवळ जाऊन त्यांना वेदनायंत्रांतून बाहेर काढिले ! बाहेर काढितो, तो कसचें काय न् कसचें काय ? अंगांत शक्तिच नाही, तथापि तशा स्थितींतच आमच्या मदतीने आईसाहेबांच्या जवळ गेले; व सांप्रत त्यांना मिठी मारून त्यांच्या स्थितीबद्दल ते धाय धाय रडत आहेत ! हरहर ! महाराज ! त्यांची ती दुःखस्थिति प्रत्यक्ष पाषाणाचाही हृदयभेद करील ! महाराज ! चला चला ! सर्वजण तिकडेच जाऊं या !

सर्व—हायहाय ! चला ! (जातात.)

पडदा पडतो.

प्र० २. राजवाड्यांतील दुसरा भाग.

(भुईवर सिंहवर्मा व सुलोचना एकमेकांस मिठ्या मारून पडली आहेत.)

(वीरोचंभ, शूरसेन आदिकरून सर्व येतात.)

सिंह०—प्राणप्रिये ! काय ही तुझी अवस्था ! अशी घाबरूं नको ! तूं अजूनही जगशील ! प्राणसखे ! तुझी योग्यता अशा प्रकारे अंत होण्याची खचित नाही !

सुलो०—प्राणनाथ ! तें कांहीं झणा, परंतु या वेळीं माझे सर्वांग जड होऊं लागले आहे ! काळाने मला खचित घेरले !

वीरो०—हाय हायरे कर्मा ! हीच काय आमची जयप्राप्ति ! आणि आमच्या राज्यांत प्रजांना सुखानुभव घडणार तो हाच काय ? हाय हाय !

सिंह०—काय ? हा मधुर शब्द मी ओळखि-

ला ! हा शब्द मला मेलेल्यांतूनही परत सजीव करून आणिल ! (उठून वीरोत्तंसाला आलिंगन देण्याची खटपट करितो, परंतु शक्ति नसल्यामुळे त्याच्या पायांशी खाली पडतो.) वीरोत्तंसराज ! आपला सर्वदा विजय असो !

वीरो०—अरे यांना नीट संभाळून धरून बसवा ! (तसें करितात.)

सुलो०—अहो ! माझा बाळ—माझा शूरसेन—कुठे आहे हो ? तो तरी जिवंत आहेना ?

शूर०—आई ! तो हतभाग्य अद्यापि जिवंत आहे ! परंतु आईग ! काय तुझी अवस्था झाली आहे ही !

सुलो०—ये रे बाळा ! मला माखं दे तुला मिठी ! (आवेशाने उठून बसून त्याला आलिंगिते) अहाहा ! परमेश्वरा ! हा आनंदातिशयच माझा अंत करील ! परमेश्वरा ! यावेळीं तूं मला किती लक्षण धन्य केलें आहेस ! आतां खुशाल मी मरून तुझ्या चरणाची दासी होण्यासाठीं येईन ! धन्य ! धन्य !—अहो ! माझ्यानें मुळीच बसवत नाही ! मला खालीं ठेवा ! हळू !—हळू !—

वीरो०—(सिंहवर्मास संभाळून उठवून) हे पित्राधिक महात्मन् ! आपणाला यावेळीं वरें वाटतें आहे ?

सिंह०—अहाहा ! राजमूर्ते ! यावेळीं मज सारखा दुसरा धन्य आहे कोण ? आपण महाराज, आणि हा माझा पुत्र, उभयतां मला भेटाल लक्षण कांहीं वेळापूर्वीं माझी आशा सुटलीच होती ! हरहर ! यावेळीं हा आनंदातिशय व प्रियेच्या या अवस्थेमुळे होणारा दुःखातिशय, या दोहोंच्या संमिश्रणामुळे माझी आयुर्धननें तटकन तुटूनच

जातील असें मला वाटत आहे ! प्रियतमे ! प्रिये सुलोचने ! एकवार तरी तूं डोळे उघडून मजकडे पहागे !

सुलो०—(डोळे मिटल्या मिटल्याच) आतां कशाचे डोळे उघडतात ! झाले—जड—जड ! बाळा ! शूर—!तु—तुझेही मुत्र मला दि—दिसत ना—नाहीं ना ? हाय हाय ! झाला ! सर्वस्वीं मी तुला आं—आं—आंचवले अं !

सिंह०—महाराज ! कृपा करून मला माझ्या प्रियतमेच्या अंगाला अगदीं चिकटून चिकटून पडूं द्या !—हा—हाय हाय ! डोक्या—पु—पुढें अंधेरी—आ—(मूर्च्छित होतो.)

शूर०—आईग ! आईग ! आणखी एक शब्द तरी बोलग ! आई !—बाबा ! सावध व्हा ! सावध व्हा !

सुलो०—(सावध होऊन अडखळत) बाळा ! शूरसेना ! तुझा हात दे पाहूं माझ्या हातांत ! बाळा ! मी अविचाराने वागले क्षमा कर ! प्राणनाथांची ती अवस्था माझ्यानें पहावेना !—पण—पण बाळा ! कायरे तो दुष्ट खचित मेलाल ?

शूर०—खचित मेलाल आई !

सुलो०—(पूर्ववत्) आतां मलाही आठवतें खरें ! आतां प्राणनाथांसमागमें जाग्यास चिंता नाही ! आतां आलीं उभयतां त्या परमेश्वराच्या दयासनाजवळ राहून या राजमूर्तीचें व तुझे खुशाल कल्याण भाकीत वसूं ! बाळा ! आतां आलीं तर गेलींच, पण आमच्या पश्चात् तूं प्राणनाथांच्या गुणांचें अनुकरण कर, व सद्धर्मानें वाग. लक्षणजे आलीं स्वर्गलोकीं खुशाल नांदूं !—बाळा ! तुला सोडून जाणें वाईट वाटतें रे, पण काय करूं ? ती वैधव्याची स्थि—

हायहाय बाळा ! बाळा ! माझे प्राणनाथ कोठे आहेत रे ?

सिंह०—(सावध होऊन) प्रिये ! हा मी येथेच आहे !—अहो, माझ्या प्रियेजवळ मला वसते करा ! (सर्व तसे करितात.) प्रिये ! हे शेंवटले चुंबन !—(चुंबन घेतो)

सुलो०—(मिठी मारून) अहाहा ! प्राणनाथ ! काय हे सुख ! अहा—हा राम ! राम ! राम ! (मरून पडते.)

सिंह०—हाय हाय ! गेली गेली ! माझी प्राणप्रिया मला सोडून गेली ! आतां ती कशाने परत येणार ? प्रिये ! इतक्यांत बोलत होतीस, आणि इतक्यांत कीं गे थंडगार झालीस ! हाय हाय ! प्रिये ! एकूण सद्गुणविकासी तुझी मूर्ति यावेळीं निस्तेज होऊन पडली अं !—अं !—महाराज !—मी जातो, आतां माझे सर्वापाशीं एवढेच मागणे आहे कीं, आत्मां उभयतांचेही दहन एकाच सरणांत करावे !

वीरो०—हर हर ! हे विश्वंभरा ! कोण घातक हा प्रसंग मजवर आणिलास ! हा प्रसंग येऊं द्यावयाचा होता, तर मला राज्याधिकारी तरी कशाला केलेस ? मला राज्य तरी कशाला पाहिजे ? परमेश्वरा ! ते तूं खुशाल परत घे ! या दुर्धर प्रसंगीं माझ्यानें तर या मातापितर-स्थानीय दंपत्याच्या मागून नाहींच रहावणार ! परमेश्वरा !—

सिंह०—राजमूर्ते ! आपण हा शोकातिशय टाकून द्यावा ! आपण राजे, संपूर्ण प्रजा बालके हीं आपलीं, याकरितां त्यांच्याच कल्याणाचा आपण सदैव विचार मनांत बाळगावा ! तो न बाळगिला तर रा-

जधर्माचे उलंघन होईल !—राजमूर्ते ! धीर धरा !—आजपर्यंत मी पोटच्या लेकराप्रमाणे आपले पालन केले, याकरितां ही शेंवटली वेळ आपणास ' बाळा ! ' म्हणून हांक मारितो ! एक वेळ मला घट्ट आलिंगन द्या ! म्हणजे या स्थविराच्या आत्म्यास संतोष होईल ! (वीरोत्तस त्यास मिठी मारतो)

वीरो०—हर हर ! परमेश्वरा ! एकूण तूं या दोन्ही प्रियमूर्तीस घेऊन जाणारच अं ? हाय हाय ! हाय हाय !—

सिंह०—महाराज ! एकाद्या गरीब संतारी मनुष्याप्रमाणे आपण काय बोलतां हे ? गृहमेधी मनुष्याचे धर्म आपणास पाळिले पाहिजेतच; तथापि राजत्वाचा अधिकारही आपणाकडेच आहे, याकरितां तिकडे प्रथम लक्ष पुरविणे हे आपले कर्तव्य आहे ! आपण कोणत्याही स्थितीत असा, सौख्याचे खरे साधन लहटले सदगुणच होय ! राजाच्या हातून जर कांहीं वाईट कसे झालीं, तर त्यांचा संबंध त्याचेच आयुष्याबरोबर संपतो असें न होतां, त्यांचे परिणाम अनंत कालपर्यंत मागे उर्वरितच असतात ! हे परिणाम त्याच्या एकव्याच्या संततीस भोवतात एवढेच नव्हे, तर ते संपूर्ण राष्ट्रांचीं राष्ट्रेही गडप करून टाकतात ! याकरितां हे राजमूर्ते ! माझे आपणास एवढेच शेंवटचे सांगणे आहे कीं, आपण सदा सर्वदा न्याय आपल्या दृष्टी समोर वागवावा ! ज्यांच्या हातून चुकून अपराध होतो, त्यांस सौम्यतेनेच उपदेश करावा, परंतु स्वयं अपराध्याला मात्र दया दाखवू नये ! तसेच जे निरपराधी

असतील त्यांचे अवश्यमेव पालन करावे !
सत्यप्रीति हेंच मुख्य राज्यत्व लक्षांत
ठेवून, हांजी हांजी करणाऱ्या नीच लोकांस
आपल्या वाऱ्यालाही उभे राहू न देतां
आपल्या पदरीं असलेल्या सेवकजनांस
विनाकारण त्रास न होई असेच सदोदित
वर्तन ठेवावे !—महाराज ! आपणाला या-
हून अधिक तें काय सांगावें ? चाललों—
चाललों मी ! माझी हीच देहयात्रा !—

शूर०—हरहर ! बावांचा आला अंतकाळ समीप !
महाराज ! पहा ! पहा !—हायहाय !

सिंह०—बाळांनो ! विनाकारण शोक नका
करूं ! आजपर्यंत कष्टखाळेच्या या प्राण्याची
हीच गति ! महाराज ! आपल्या वैभवाचा आ-
रंभ मात्र पाहिला ! पुढचे पहाणे नाही नशीबी !
हायहाय !—बाळा शूरसेना ! येतो आतां—
होय होय ! प्राणप्रिये ! तूं करते आहेस खूण,
ती समजलों !—मित्रहो ! ती माझी प्रिया !
विमान मजकरितां वाट पहाते आहे !
येतो ! येतो— ! आलों ! आलों !—राम !—
राम ! राम ! (मरण घेतें.)

वीरो०—हाय हायरे महात्म्या ! आतां मी
तुला कोठें पाहूं ?—हे सत्पुरुषा ! तुझा
प्राणांत झाला हेंच दुःख इतःपर या
हतभाग्य वीरोत्तंसाला जन्मभर पुरून
रहाणारना ? हर हर ! किती मी अ-
भागी ! हे महात्म्या ! काय ते तुझे
सद्गुपदेश ! नीतीविषयी काय ती तुझी

आसक्ति ? आणि मी अभागी त्या सर्वां-
नाही अंतरलों ?—

शूर०—महाराज ! आपण असा शोक करीत
बसूं नये ! आपणामार्गे राज्य आहे,
त्याकरितां आपण हा शोक टाकलाच
पाहिजे ! हा शोक आपणापेक्षां खरो-
खरी माझ्याच वाऱ्याचा आहे ! हाय
हाय ! हे पूज्य पित्या ! हाय हायगे
पूज्य जननी !

वीरो०—असो; मर्जी त्या जगन्नियंत्याची ! बांध-
वा शूरसेना ! ऊठ ऊठ ! तुजवर हा
अत्यंत कठिण दुःखाचा प्रसंग गुदरला
आहे यत संशय नाही ! याकरितां मी
जिवंत राहून त्या तुझ्या दुःखांचेच परि-
मार्जन करण्याकरितां झटने ! हायहाय !
सिंहवर्म महाराज व माता सुलोचना
यां सारखी दिव्य रत्नें हरपल्यावर संपूर्ण
राष्ट्राला अत्यंत शोक गटेल, याकरितां
त्यांचेही समाधान करण्यास झटले पाहिजे !
बांधवा शूरसेना ! या वेळीं तूच माझ्या
हृदयाचा सखा आहेस ! इतःपर सिंहवर्म
महाराजांच्याच ठिकाणीं तूं मला हो !—
मित्रहो ! चला ! राज्यांत शांततेची द्वाही
फिरत आहे, याकरितां आतां वेळ घाल-
वून परिणाम नाही ! आतां अंत्य व्यव-
स्थेसच लागले पाहिजे ! चला ! चला !
हायहाय !

सर्व—हायहाय ! चला ! चला !

(पत्नीस्यमात्रास)

समाप्त.

निराकर निलकंठ पट्टभट्ट